सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम्। स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः॥ ६६ ॥
स्रष्टा सृजति चात्मानं विष्णुः पाल्यं च पाति च। उपसंह्रियते चान्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः॥ ६७॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च। सर्वेन्द्रियान्तःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत्॥ ६८ ॥
स एव सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्ययः। सर्गादिकं तु तस्यैव भूतस्थमुपकारकम्॥ ६९ ॥

स एव सृज्यः स च सर्गकर्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च।
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्तिर्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः॥ ७० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे द्वितीयोऽध्यायः॥ २ ॥

ब्रह्मादीनपदिश्य तेषु स्थित्वा स्वयमेव सृष्ट्यादिकं करोतीत्याह—सृष्टीति॥ सृष्टिस्थित्यन्तनिमित्तां ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम्—ब्रह्मा विष्णुः शिव इत्येवंरूपां संज्ञां तत्तद्रूपो भगवानेव यातीत्यर्थः। सर्गस्थित्यन्तकरणामिति वक्तव्ये ङीपः प्रयोग आर्षत्वात्साधुः। यद्वा कर्मणि ल्युटत्वया संज्ञायमाना संज्ञात्ववस्थोच्यते। तथा च सर्गादिक्रियासाधनभूतां ब्रह्माद्यात्मिकामवस्थां यातीत्यर्थः। करणीमिति करोतेः करणे ल्युट् प्रत्ययः॥ ६६ ॥

तद्वत्सृज्यपाल्यसंहार्यानन्तवस्त्वन्तरेषु संज्ञान्तराभिधेयतया वर्तत इत्याह—स्रष्टेति॥ स्रष्टारं ब्रह्माणं, सृज्यं च दक्षादिगणं, संहर्तारं रुद्रं, संहार्यं च त्रैलोक्यं, युगपन्निर्दिश्य तद्रूपत्वविधानात्सृज्यसंहार्यभूताद्वस्तुनः स्रष्टृसंहर्त्रोर्न विशेष इति प्रदर्शनमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेतम्। तस्य क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं गुणनियंतृत्वमेव न भोक्तृत्वमित्याह—स्वयंप्रभुरिति॥ ६७ ॥

उक्तस्य सर्वतादात्म्यस्य हेतुमध्यायादावुक्तं पुनरपि दर्शयति—पृथिव्याप इति। एवंभूतं यज्जगत्तस्स एवेत्युत्तरत्रान्वयः॥ ६८ ॥

तत्र हेतुः स एवेति॥ सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यत इति—सर्वभूतानामयमात्मा विश्वं चास्य शरीरमिति यतः, अतः सर्वं स एवेति। ततो ब्रह्मादिभूतस्थं सर्गादिकं लीलावताररूपिणोऽस्यैवोपकारकम्। यथा शरीरव्यापाराः शरीरिणो जीवस्यैव॥ ६९ ॥

उक्तार्थं निगमयति—स एवेति॥ अशेषमूर्तिः—सृष्ट्यादिकर्तुः स्वस्यैव सृज्यत्वाद्युपसाधनम् अशेषमूर्त्तिरिति। ब्रह्मादीनां कुतः स्रष्टृत्वादिकं तत्राह—वरद इति। अयमाश्रितेभ्यो ब्रह्मादिभ्यः स्रष्टृत्वादिवरप्रदः, * तदादर्शितपंथानौ सृष्टिसंहारकारकौ, * मयैवैते निहताः * इत्यादेः। अत्रापते चेत्यध्याहार्यम्। वरेण्यः—वरणीयः॥७०॥

इति श्रीभगवद्भाष्यकारचरणनलिनांतरंगश्रीविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने प्रथमांशे द्वितीयोध्यायः॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

मैत्रेय:—

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥ १ ॥

श्रीपराशरः—

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।
भवंति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ॥ २ ॥

तन्निबोध यथा सर्गे भगवान्संप्रवर्त्तते । नारायणाख्यो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३ ॥
उत्पन्नः प्रोच्यते विद्वन्नित्यमेवोपचारतः ॥ ४ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

लोके रागद्वेषसत्त्वादिगुणकस्य शरीरिणः परिच्छिन्नस्य कर्मवश्यस्य तत्संबन्धार्हस्यैव कुलालादेः कर्तृत्वं दृष्टम् । ब्रह्मणस्तद्विलक्षणस्य कथं जगत्सर्गादिकर्तृत्वमिहोच्यते इति चोदयति-निर्गुणस्येति ॥ १ ॥

परिहरति—शक्तय इत्यादि सार्द्धश्लोकेन । शक्तय इति ॥ सर्वपदार्थानां वह्नेरौष्ण्यमिव स्वाभाविक्यः शक्तयः तर्कैरचिन्त्याः स्वसाधकप्रमाणगोचराः सन्ति । अतो ब्रह्मणोऽपि * पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च * इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः जगत्सर्गादिनिमित्तभूताः भावशक्तयः—स्वाभाविकसामर्थ्यानि सन्ति । अतो लौकिककर्तृवैलक्षण्येऽपि सर्गादिकर्तृत्वं युक्तम् । सर्गाद्या इति । सृज्यतेऽनयेति सर्गः । * अकर्त्तरि च कारके * इति करणे घञ् प्रत्ययः । सृष्ट्यादिकरणभूता इत्यर्थः । तपतां श्रेष्ठ इति संबुद्धिः । अत्र ब्रह्मणोऽशरीरत्वमभ्युपगम्य शक्तिमत्वात्कर्तृत्वमुक्तम् । परमार्थतस्तु दिव्यमंगलविग्रहवत्त्वमस्त्येव । यद्वा लोके सत्त्वादिगुणकं परिच्छिन्नं च मृदाद्युपादानं दृष्टम् । देहादियुक्तो रागादिना मलिनश्च कुलालादिर्निमित्तम्; ब्रह्मणस्तु तद्वैलक्षण्यात् कथमुपादानत्वं निमित्तत्वं चेति चोद्यम् । उत्तरं तु लोके नायं नियमः । द्रव्यलक्षणे हि निर्गुणमेवाचिद्द्रव्यं गुणानामुपादानं दृष्टम् । अपरिच्छिन्न एवाकाशादिः शब्दादेः, अशरीर एवात्मा स्वशरीरप्रेरणे निमित्तं दृष्टः । रागादिरहित एव स्खलनादौ, अयत्न एवायस्कान्तादिर्लोहभ्रमणादौ हेतुर्दृष्ट इत्येवं त्वदुक्तव्याप्तिभंग इत्यभिप्रायः । सर्वभावानां स्वकार्योत्पादनशक्तयः स्वप्रमाणसिद्धत्वादन्यानन्यत्वादिविकल्पैरविचारणीयाः सन्ति । यथाग्नेर्दाहकत्वशक्तिः । एवं ब्रह्मणो जगत्सर्गादिहेतवः स्वाभाविक्यः शक्तयः संतीति । यथाहुः—* न च पर्यनुयोगोऽस्ति वस्तुशक्तेः कथंचन । अग्निर्दहति नाकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ॥ * आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ इत्यादि ॥ २ ॥

तन्निबोधेति ॥ नारायणाख्यः सृष्टौ नारायणो लोकपितामहो ब्रह्मा-ब्रह्मरूपेण ॥ ३ ॥

उत्पन्न इति ॥ उत्पन्न इत्युपचारेणोच्यते । स तु नित्य एव । अत्र नारायणत्वं हेतुः । स्वेच्छयैव सर्वात्मकत्वरूपत्वात्तस्य । कर्माधीनशरीरपरिग्रहो हि मुख्योत्पत्तिः । यद्वा रात्रौ नारायणे प्रवेशेन नारायणाख्यो ब्रह्मा प्रतिकल्पमुत्पन्न इत्युपचारत उच्यते । द्विपरार्धकालस्थायित्वेन नित्यत्वात्तस्य स्वेच्छागृहीतशरीरस्यापि कादाचित्कत्वसाम्यादुत्पन्नत्वोपचारः । रात्रौ नारायणत्वं ब्रह्मणः कौर्मे उक्तम्, * ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाश्रित्य चक्रिणः । अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूयाथ विष्णुना ॥ इति ॥ ४ ॥

निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् । तत्पराख्यं तदर्धं च परार्द्धमभिधीयते ॥ ५ ॥
कालस्वरूपं विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघ । तेन तस्य निबोध त्वं परिमाणोपपादनम् ॥ ६ ॥
अन्येषां चैव जन्तूनां चराणामचराश्च ये । भूभूभृत्सागरादीनामशेषाणां च सत्तम ॥ ७ ॥
काष्ठा पञ्चदशाख्याता निमेषा मुनिसत्तम । काष्ठास्त्रिंशत्कला त्रिंशत्कला मौहूर्त्तिको विधिः ॥ ८ ॥
तावत्संख्यैरहोरात्रं मुहूर्तैर्मानुषं स्मृतम् । अहोरात्राणि तावन्ति मासः पक्षद्वयात्मकः ॥ ९ ॥
तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे । अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनम् ॥ १० ॥
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥ ११ ॥
चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥ १२ ॥
तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । सन्ध्यांशश्चैव तत्तुल्यो युगस्यानंतरो हि सः ॥ १३ ॥
सन्ध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः ॥ १४ ॥
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं च ब्रह्मणो दिवसं मुने ॥ १५ ॥
ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन्मनवस्तु चतुर्दश । भवन्ति परिणामं च तेषां कालकृतं शृणु ॥ १६ ॥
सप्तर्षयः सुराः शक्रो मनुस्तत्सूनवो नृपाः । एककाले हि सृज्यन्ते संह्रियन्ते च पूर्ववत् ॥ १७ ॥
चतुर्युगाणां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः । मन्वन्तरं मनोः कालः सुरादीनां च सत्तम ॥ १८ ॥
अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतम् । द्विपंचाशत्तथाऽन्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ १९ ॥
त्रिंशत्कोटयस्तु संपूर्णाः संख्याता संख्यया द्विज । सप्तषष्टिस्तथाऽन्यानि नियुतानि महामुने ॥ २० ॥

निजेनेति ॥ निजेन-ब्राह्मेण मानेन-कालपरिमाणेन । सर्वसंसार्यायुषोऽधिकत्वात्तस्यायुः परमित्युच्यते ॥ ५ ॥

कालेत्यादि ॥ तेन-कालेन, तस्य-ब्रह्मणः, परिणामोपपादनं-नाशरूपस्य परिणामस्योपपादनं-निर्वर्तनं निबोध । परिमाणोपपादनमिति पाठे ब्रह्मादीनां जीवने इयत्ताक्लृप्तिः ॥ ६ ॥

अन्येषामिति ॥ अन्येषां चैव परिणामोपपादनमिति शेषः ॥ ७ ॥

कालस्वरूपमाह—काष्ठेत्यादिना ॥ काष्ठेति । मौहूर्त्तिको विधिः—मुहूर्त्तप्रकारः ॥ ८ ॥

तावदिति ॥ यद्यपि त्रिंशन्मुहूर्ताः सावनोऽहोरात्रः, शुक्लकृष्णद्विपक्षात्मकश्चांद्रो मासः, अयनद्वयात्मकः सौरोऽब्दः; तथापि सौराब्दैरेव युगव्यवहारादिनमासयोरपि सौरत्वमेवात्रोपलक्ष्यम ॥ ९-१७ ॥

चतुर्युगाणामिति ॥ साधिका किंचिदूनत्रिचत्वारिंशच्छताधिकं पञ्चसहस्रं दिव्याब्दानामधिकम् अवशिष्टचतुर्युगषट्कसहस्रस्य दिव्याब्दसहस्राणां चतुर्दशांशः प्रत्येकं चतुर्युगाणामेकसप्ततेरधिक इत्यर्थः । तेन सहिता साधिका सुरादीनां इन्द्रसप्तर्षिमनुतत्पुत्राणाम् ॥ १८ ॥

मन्वन्तरे देवसंवत्सरसंख्यामाह—अष्टाविति ॥ अधिकं विनेति वक्ष्यति; तदत्रापि संबध्यते ॥ १९ ॥

तस्मिन्मानुषसंवत्सरसंख्यामाह—त्रिंशदिति ॥ २० ॥

विंशतिस्तु सहस्राणि कालोऽयमधिकं विना। मन्वन्तरस्य संख्येयं मानुषैर्वत्सरैर्द्विज ॥ २१ ॥
चतुर्दशगुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतम्। ब्राह्मो नैमित्तिको नाम तस्यान्ते प्रतिसंचरः॥२२॥
तदा हि दह्यते सर्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम्। जनं प्रयान्ति तापार्ता महर्लोकनिवासिनः॥२३॥
एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः। भोगिशय्यां गतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः॥ २४॥
जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानोऽब्जसंभवः। तत्प्रमाणां हि तां रात्रिं तदन्ते सृजते पुनः ॥ २५ ॥
एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षशतं च यत्। शतं हि तस्य वर्षाणां परमायुर्महात्मनः ॥ २६ ॥
एकमस्य व्यतीतं तु परार्द्धं ब्रह्मणोऽनघ। तस्यान्तेऽभून्महाकल्पः पाद्म इत्यभिविश्रुतः ॥ २७ ॥
द्वितीयस्य परार्द्धस्य वर्तमानस्य वै द्विज। वाराह इति कल्पोऽयं प्रथमः परिकीर्तितः॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विंशतिरिति ॥ अधिकं विना मन्वन्तरस्य मानुषैर्वर्षैरसंख्येयं संख्येत्यन्वयः ॥ २१ ॥

चतुर्दशगुण इति। ब्राह्म इति। ब्रह्मणो ग्रसनाद्ब्राह्मः। * निमित्तं तत्र यच्छेत इति नैमित्तिकत्वं वक्ष्यति ॥ २२, २३ ॥

एकार्णव इत्यादि। ग्रासबृंहितः—त्रैलोक्यग्राससमये भगवदनुप्रवेशातिशयाद्बृंहितः। ज्ञानबृंहित इति पाठे तत्तज्जीवकर्मवासनाज्ञानबृंहितः। श्रीजन्मरहस्ये परशुरामादिवद्ब्रह्मणोऽवतारत्ववचनात् भगवच्चेष्टाया एवोद्भूतत्वाच्च तस्य भोगिशयनवचनमविरुद्धम्। अवतारत्वे हि योगिचिन्त्यत्वं युज्यते। बलभद्रादिवदत्रापि * विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः * इत्युक्तम्। अथ वा * यथा सुष्वाप भगवानच्छय्यामेक एव हि * इत्यत्राच्छय्याया वचनं भोगिशय्याव्यवधानसहम्; यथा च * क्षीरोदे वसति प्रभुः * इत्यत्र क्षीरोदवासः श्रीमदायतनदिव्यमंटपयोगपीठादिव्यवधानसहः। एवं ब्रह्मा भोगिशय्यागत इत्यत्रापि नाभिसरोरुहव्यवधानसहम्। तथा च श्रीविष्णुधर्मे * एकार्णवे जगत्यस्मिन् ब्रह्मण्यमिततेजसि। कृष्णनाभिह्रदोद्भूतकमलोदरशायिनि॥*संहृत्य विश्वं जलशायिने च नमोनमः कैटभनाशनाय। स्वनाभिपद्मोदरशायिने च ब्रह्मस्वरूपोपगताय देव। * स्वनाभिकमलोद्भूतकमलोदरशायिने। इति च भगवतो जलशायित्वं ब्रह्मणः पद्मोदरशायित्वं चोक्तम्। तथा च श्रीहरिवंशे * पूर्णे युगसहस्रे * इत्यारभ्य कल्पक्षये ब्रह्मणा सह देवानां भगवदनुप्रवेशमुक्त्वा * सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मवर्णस्त्वतीन्द्रियः। सुष्वाप सलिले तस्मिन् * इति भगवतः सलिलशयनमुक्त्वा * ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् ज्योतिर्भूत्वा चचार ह। निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्तु सः * इति ब्रह्मणः सलिलोपलक्षिते पद्मे शयनमुक्तम्॥

जनस्थैरिति ॥ तां—ब्राह्मीं रात्रिं, नैरन्तर्येण शेते, सृजते पुनः, त्रैलोक्यमिति शेषः ॥ २५ ॥

उक्तमर्थं निगमयति—एवमित्यादिना। एवमित्यनेन पूर्वोक्ता ब्रह्मदिनसंख्या विवक्षिता। तस्य वर्षाणां शतं परमायुः—तस्यायुषः परमिति संज्ञेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एकमिति ॥ परार्धं परस्यार्द्धमित्यर्थः ॥ २७, २८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजपादारविंदभृंगायमणविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

मैत्रेयः—

ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान्यथा । ससर्ज सर्वभूतानि तदाचक्ष्व महामुने ॥ १ ॥

श्रीपराशरः—

प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मकः । प्रजापतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामय ॥ २ ॥

अतीतकल्पावसाने निशासुप्तोत्थितः प्रभुः । सत्त्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥ ३ ॥

नारायणः परोऽचिन्त्यः परेषामपि स प्रभुः । ब्रह्मस्वरूपी भगवाननादिः सर्वसंभवः ॥ ४ ॥

इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति । ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ॥ ५ ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥६॥

तोयान्तस्स्थां महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवीकृते । अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः ॥ ७ ॥

अकरोत्स्वतनूमन्यां कल्पादिषु यथा पुरा । मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं वपुरास्थितः ॥ ८ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

अथ पाद्मकल्पकथाविषयाद्ब्रह्मप्रोक्तात्पाद्मपुराणादनन्तरं वाराहकल्पवृत्तान्तविषयमिदं वैष्णवं पुराणमिति दर्शयितुं प्राक् परार्द्धप्राप्तं पाद्मं कल्पमनूद्य वराहकल्पवृत्तान्तं प्रस्तौति—अतीतकल्पेति ॥ तथोक्तं मात्स्ये * एतदेव च वै ब्राह्मं पाद्मे कल्पे जगद्धितम् । सर्वभूतात्मकं यत्तत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः । वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः । यान्प्राह धर्मानखिलांस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः ॥ * इति । सत्त्वोद्रिक्तः—भगवदनुप्रवेशातिशयात् तस्यैव वराहाद्यवतारप्रसिद्धेः ॥ १—४ ॥

अत्र ब्रह्मनारायणयोः स्वरूपैक्यशंकायां मन्वादयस्तयोर्भेदपरं नारायणविषयं श्लोकमुदाहरन्तीत्याह—इमं चेति ॥ ५ ॥

तमेव श्लोकं दर्शयति आप इति ॥ * प्रादुरासीत्तमोनुदः * इति प्रकृतेः परमकारणभूतो भगवान-विनाशित्वेन नर इत्युच्यते । तत्सृष्टा आपो नाराः । अप्छन्दः सृज्यतत्त्वान्तरप्रदर्शनपरः * नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः । तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ इत्यादि दर्शनात् । अस्यायनम्—अनुप्रविष्टस्य शरीरम् । * यदम्बु वैष्णवः कायः * इति वक्ष्यति । पूर्वं—ब्रह्मसृष्टेः प्राक् । कारणभूते भगवति नारायणशब्दनिर्वचनात्तस्य कार्यभूताद्ब्रह्मणो भेद इति भावः ॥ ६ ॥

तोयान्तामिति । तोयान्तां समहीमिति पाठान्तरम् । तोयेनान्तो नाशो यस्यास्ताम् । अनुमानात्-* सोऽपश्यत्पुष्करपर्णमिति पुष्करपर्णलिंगदर्शनात् ज्ञात्वा, नारायणमूर्तेरन्यां मत्स्यकूर्मादिकां स्वतनुं यथा पुरा-ऽकरोत्तथा वाराहरूपमास्थितस्तोयं प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ ७, ८ ॥

वेदयज्ञमयं रूपमशेषजगतः स्थितौ । स्थितः स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः ॥ ९ ॥
जनलोकगतैस्सिद्धैस्सनकाद्यैरभिष्टुतः । प्रविवेश तदा तोयमात्माधारो धराधरः ॥ १० ॥
निरीक्ष्य तदा देवी पातालतलमागतम् । तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुन्धरा ॥ ११ ॥

श्रीपृथिव्युवाच—

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष शंखचक्रगदाधार । मामुद्धरास्मादद्य त्वं त्वत्तोऽ पूर्वमुत्थिता ॥ १२ ॥
त्वयाऽहमुद्धृता पूर्वं त्वन्मयाऽहं जनार्दन । तथाऽन्यानि च भूतानि गगनादीन्यशेषतः ॥ १३ ॥
नमस्ते परमात्मात्मन् पुरुषात्मन्नमोऽस्तु ते । प्रधानव्यक्तभूताय कालभूताय ते नमः ॥ १४ ॥
त्वं कर्ता सर्वभूतानां त्वं पाता त्वं विनाशकृत् । सर्गादिषु प्रभो ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मरूपधृक् ॥ १५ ॥
संभक्षयित्वा सकलं जगत्येकार्णवीकृते । शेषे त्वमेव गोविंद चिन्त्यमानो मनीषिभिः ॥ १६ ॥
भवतो यत्परं (रूपं) तत्त्वं तन्न जानाति कश्चन । अवतारेषु यद्रूपं तदर्चन्ति दिवौकसः ॥ १७ ॥
त्वामाराध्य परं ब्रह्म याता मुक्तिं मुमुक्षवः । वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्स्यति ॥ १८ ॥
यत्किञ्चिन्मनसा ग्राह्यं यद्ग्राह्यं चक्षुरादिभिः । बुद्ध्या च यत्परिच्छेद्यं तद्रूपमखिलं तव ॥ १९ ॥
त्वन्मयाऽहं त्वदाधारा त्वत्सृष्टा त्वत्समाश्रया । माधवीमिति लोकोऽयमभिधत्ते ततो हि माम् ॥ २० ॥

वेदेति ॥ वेदयज्ञमयं रूपं—वेदयज्ञमयत्वेन निरूपणीयम्; वेदवैदिकधर्मैर्भूर्धार्यत इति भावः । स्थितौ स्थितः—स्थितिनिमित्तमास्थितः, स्थिरात्मा—रक्षणे स्थिरचित्तः ॥ ९ ॥

जनलोकेति ॥ अभिष्टुतः—सृष्ट्यर्थमुद्घोषितमहिमा ; स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्द्धते इति न्यायात् ॥

नम इति ॥ मामुद्धर अस्मात्—प्रलयाब्धेः । त्वत्त उत्थिता—उत्पन्ना ॥ १२ ॥

त्वयेति ॥ त्वन्मया—त्वन्मयी त्वदुपादाना ॥ १३ ॥

नम इति ॥ परमात्मात्मन्—पुरुषादिचतूरूपविलक्षणस्वरूप ! अप्यये अनिरुद्धादयः पुरुषाच्युतसत्य-वासुदेवाख्याः ॥ १४ ॥

त्वमिति ॥ ब्रह्मेत्यादि—ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपधर ! ॥ १५ ॥

संभक्षयित्वेति ॥ शेषे—स्वपिषि ॥ १६—१८ ॥

यत्किञ्चिदिति ॥ मनसा ग्राह्यं—सुखादि, चक्षुरादिभिर्ग्राह्यं—रूपादि, बुद्ध्या परिच्छेद्यं—व्याप्तिसंबन्ध-ज्ञानादिना प्रमाणान्तरपरिच्छेद्यम् ॥ १९ ॥

त्वन्मयेति ॥ माधवी । माधवस्येयमिति माधवी ॥ २० ॥

जयाखिलज्ञानमय जय स्थूलमयाव्यय । जयाऽनन्त जयाव्यक्त जय व्यक्तमय प्रभो ॥ २१ ॥
परापरात्मन्विश्वात्मञ्जय यज्ञपतेऽनघ । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारस्त्वमग्नयः ॥ २२ ॥
त्वं वेदास्त्वं तदङ्गानि त्वं यज्ञपुरुषो हरे । सूर्यादयो ग्रहास्तारा नक्षत्राण्यखिलं जगत् ॥ २३ ॥
मूर्तामूर्तमदृश्यं च दृश्यं च पुरुषोत्तम । यच्चोक्तं यच्च नैवोक्तं मयाऽत्र परमेश्वर ।
तत्सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयोभूयो नमोनमः ॥ २४ ॥

श्रीपराशरः—

एवं संस्तूयमानस्तु पृथिव्या धरणीधरः । सामस्वरध्वनिः श्रीमाञ् जगर्ज परिघर्घरम् ॥ २५ ॥

ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।
रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥ २६ ॥
उत्तिष्ठता तेन मुखानिलाहतं तत्संभवाम्भो जनलोकसंश्रयान् ।
सनन्दनादीनपकल्मषान्मुनींश्चकार भूयोऽपि पवित्रतापदम् ॥ २७ ॥
प्रयान्ति तोयानि खुराग्रविक्षते रसातलेऽधः कृतशब्दसन्तति ।
श्वासानिलास्ताः परितः प्रयान्ति सिद्धा जने ये नियता वसन्ति ॥ २८ ॥
उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षेर्महावराहस्य महीं विगृह्य ।
विधुन्वतो वेदमयं शरीरं रोमान्तरस्था मुनयः स्तुवन्ति ॥ २९ ॥

जयेति ॥ अखिलज्ञानमय—सर्वज्ञ ! स्थूलं—जगत्, तन्मय ! व्यक्तं—महदादि, तन्मय ! ॥ २१ ॥

परापरात्मन्निति ॥ परापरात्मन्—उत्कृष्टनिकृष्टयोरात्मभूत ! वषट्कारः—अस्तुश्रौषडित्यादि मंत्रः ॥ २२ ॥

त्वमिति ॥ यज्ञपुरुषः—यज्ञाधिदेवता । ताराः—कृत्तिकाद्याः । नक्षत्राणि-देवगृहाः ॥ २३ ॥

मूर्तामूर्तमिति ॥ मूर्तं-सर्वगतं द्रव्यम् । दृश्यं-प्रत्यक्षम् ॥ २४ ॥

एवमिति ॥ परिघर्घरमिति वराहजातिध्वन्यनुकृतिः । गर्जनं—स्तोत्रानुमोदनप्रकारः ॥ २५ ॥

तत इति ॥ स्फुटं—विकसितम । नीलोत्पलपत्रवत्स्निग्धश्यामः ॥ २६ ॥

उत्तिष्ठतेति ॥ तत्संप्लवांभ इति पाठान्तरम् । तत्संप्लवाम्भः—तदभिषेकजलम् । भगवन्मुखनिःश्वासस्य वेदमयत्वात्तत्प्रेरितशीकरस्पर्शादतिपावनत्वम् * तस्य वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः * इत्यादि-श्रुतेः । अम्भोविशेषणं वा पवित्रतापदमिति ॥ २७ ॥

प्रयान्तीत्यादि ॥ वराहस्य खुराग्रेण विक्षते-विदीर्णे रसातले सति, अधः—अण्डकटाहे प्रयान्तिस्म । कृतशब्दसन्ततीति क्रियाविशेषणम् । तथा च श्रीविष्णुधर्मोत्तरे गंगान्याप्तौ पातालान्यधिकृत्योक्तम् * रौक्मभौमादधो याता रौद्रं तेजः सुदारुणम् । तत्राप्यविलयं याता वाराहं लोकमागता ॥ वाराहलोके ब्रह्माण्डमधोर्द्धे भिन्नवान्हरिः । छिद्रेण तेन सा देवी स्वां योनिं पुनरागता ॥ इति ॥ २८ ॥

उत्तिष्ठत इति ॥ रोमान्तरस्था मुनय इति ॥ जनलोकं यावत्तावद्रोमप्रसारणादिति भावः । स्तुवन्ति स्मेति शेषः ॥ २९ ॥

तं तुष्टुवुस्तोषपरीतचेतसो लोके जने ये निवसन्ति योगिनः ।
सनन्दनाद्या ह्यतिनम्रकन्धरा धराधरं धीरतरोद्धतेक्षणम् ॥ ३० ॥

जयेश्वराणां परमेश केशव प्रभो गदाशंखधरासिचक्रधृक् ।
प्रसूतिनाशस्थितिहेतुरीश्वरस्त्वमेव नान्यत्परमं च यत्पदम् ॥ ३१ ॥

पादेषु वेदास्तव यूपदंष्ट्र दन्तेषु यज्ञाश्चितयश्च वक्त्रे ।
हुताशजिह्वोऽसि तनूरुहाणि दर्भाः प्रभो यज्ञपुमांस्त्वमेव ॥ ३२ ॥

विलोचने रात्र्यहनी महात्मन्सर्वास्पदं ब्रह्म परं शिरस्ते ।
सूक्तान्यशेषाणि सटाकलापो घ्राणं समस्तानि हवींषि देव ॥ ३३ ॥

स्रुक्तुण्डसामस्वरधीरनादप्राग्वंशकायाखिलसत्रसन्धे ।
पूर्तेष्टधर्मश्रवणोऽसि देव सनातनात्मन्भगवन्प्रसीद ॥ ३४ ॥

पदक्रमाक्रान्तभुवं भवन्तमादिस्थितं चाक्षरविश्वमूर्ते ।
विश्वस्य विद्मः परमेश्वरोऽसि प्रसीद नाथोऽसि परावरस्य ॥ ३५ ॥

दंष्ट्राग्रविन्यस्तमशेषमेतद्भूमण्डलं नाथ विभाव्यते ते ।
विगाहतः पद्मवनं विलग्नं सरोजिनीपत्रमिवोढपंकम् ॥ ३६ ॥

द्यावापृथिव्योरतुलप्रभाव यदन्तरं तद्वपुषा तवैव ।
व्याप्तं जगद्व्याप्तिसमर्थदीप्ते हिताय विश्वस्य विभो भव त्वम् ॥ ३७ ॥

तमिति ॥ तोषपरीतचेतसः—तोषेणानंदेन परीतानि व्याप्तानि चेतांसि येषां ते । अतिनम्रकंधराः प्रीतिभारेण । धीरतरोद्धतेक्षणं—निर्विशंकोदारेक्षणमित्यर्थः ॥ ३० ॥

जयेति ॥ ईश्वराणां—ब्रह्मादीनाम् । केशवेति । * क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे संभूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥ इति महाभारते । प्रसूत्यादीनां त्वमेव हेतुः । ईश्वरः—नियन्ता । परमं च यत्पदं—मुक्तस्वरूपं, तच्च त्वत्तो नान्यत् । तत्परमं पदं त्वमेवेत्यर्थः ; तस्य त्वदधीनत्वात् ॥ ३१ ॥

पादेष्विति ॥ यज्ञाः अग्निष्टोमाद्याः ; चितयः—कंकचितादीनि चयनानि उत्तरक्रतुष्ूत्तरवेदिस्थानीयानि ॥

विलोचने इति ॥ रात्र्यहनी-चंद्रार्कोपलक्षितौ यज्ञीयकालौ । सर्वास्पदमिति पाठे सर्ववर्णाश्रयत्वात् सर्वास्पदम् । ब्रह्म—प्रणवः । सटाः—स्कन्धरोमाणि ॥ ३३ ॥

स्रुक्तुण्डेति ॥ प्राग्वंशः—अग्निशालायाः प्राग्देशः । सत्रम्-आसन्नोपायचोदनाचोदितो यागः । पूर्तं—तटाकखातादि । इष्टं—यज्ञादि ॥ ३४ ॥

पदक्रमेति ॥ पदक्रमाभ्याम् आक्रान्तं—व्याप्तम् । अनन्तम् आदौ च स्थितं शब्दब्रह्मेत्यर्थः । अक्षरः—ककारादिवर्णात्मकः । नाथः- प्रार्थ्यः, स्वामी वा ॥ ३५-३७ ॥

परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते । तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥ ३८ ॥
यदेतद्दृश्यते मूर्त्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव । भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥ ३९ ॥
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥ ४० ॥
ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् । ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥ ४१ ॥
प्रसीद सर्व सर्वात्मन्भवाय जगतामिमाम् । उद्धरोर्वीममेयात्मन् शं नो देह्यब्जलोचन ॥ ४२ ॥
सत्त्वोद्रिक्तोऽसि भगवन् गोविंद पृथिवीमिमाम् । समुद्धर भवायेश शं नो देह्यब्जलोचन ॥ ४३ ॥
सर्गप्रवृत्तिर्भवतो जगतामुपकारिणी । भवत्वेषा नमस्तेऽस्तु शं नो देह्यब्जलोचन ॥ ४४ ॥

श्रीपराशरः—

एवं संस्तूयमानस्तु परमात्मा महीधरः । उज्जहार क्षितिं क्षिप्रं न्यस्तवांश्च महाम्भसि ॥ ४५ ॥
तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता । विततत्वात्तु देहस्य न मही याति संप्लवम् ॥ ४६ ॥
ततः क्षितिं समां कृत्वा पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरीन् । यथाविभागं भगवाननादिः परमेश्वरः ॥ ४७ ॥

परमार्थ इत्यादि ॥ परमार्थः—सत्यः । त्वद्व्यतिरिक्तः परमार्थो नास्ति, * बहु स्याम् * स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् * नेह नानास्ति * तस्मिन्नजे स्वयं ब्रह्मा, * सर्वगत्वादनन्तस्य * तदनुप्रविश्य, सच्च त्यच्चाभवत्, * हरिरखिलाभिरुदीर्यते * हरेर्न किंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति * इत्यादिभ्यः । अत्र हेतुः येनोपादानभूतेन त्वयैतच्चराचरं व्याप्तं तस्य तवैव चराचरात्मनो महिमा; अतस्त्वदात्मकमेवेदं सर्वमिति, त्वदन्यः कोऽपि परमार्थो नास्तीति भावः ॥ ३८ ॥

यदेतदिति॥ यदेतज्जगद्दृश्यते ज्ञानात्मना त्वया आत्मतया व्याप्तत्वादेतत्तव मूर्त्तं-मूर्त्तिः; तस्मादयोगिनः—त्वदात्मकत्वानुभवसाधनयोगविरहिणः, एतत्केवलदेवमनुष्यादिरूपमिति भ्रांतिज्ञानेन पश्यन्ति ॥ ३९ ॥

वस्तुतस्त्वदात्मकस्य जगतः केवलदेवमनुष्यादिरूपत्वेन दर्शनमेव न भ्रमः, ज्ञानाकाराणामात्मनां देवमनुष्याद्यर्थाकारात्वदर्शनमपि भ्रम इत्याह—ज्ञानस्वरूपमिति ॥ ज्ञानस्वरूपं-ज्ञानात्मकमित्यर्थः । अत्र ज्ञानशब्देन ज्ञानगुणसारत्वात्प्रत्यगात्मोच्यते । नायं श्लोकः परविषयः; युष्मच्छब्दादर्शनात् । प्रकृतिपुरुषविवेक एव नास्ति कुतस्त्वद्दर्शनमिति भावः ॥ ४० ॥

ये पुनर्बुद्धिमन्तो ज्ञानस्वरूपात्मविदः सर्वस्य हि भगवदात्मकत्वानुभवसाधनयोगयोग्यपरिशुद्धमनसश्च ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपमखिलं जगच्छरीरातिरिक्तज्ञानस्वरूपात्मकं त्वच्छरीरं च पश्यन्तीत्याह—येत्विति ॥ ४१ ॥

प्रसीदेति ॥ भावाय जगतामिति पाठे, भावाय-सद्भावाय ॥ ४२ ॥

सत्त्वोद्रिक्तोऽसीति ॥ सत्वोद्रिक्तोऽसि, अतः परोपकारकोऽसि ॥ ४३—४५ ॥

तस्येति ॥ विततत्वात्—विस्तृतमृत्पिण्डाकारसंस्थानत्वात् । मृत्पिण्डाकारा ह्यप्सु मज्जति न तु शरावाद्याकारा ॥ ४६—४७ ॥

प्राक्सर्गदग्धानखिलान्पर्वतान्पृथिवीतले। अमोघेन प्रभावेण ससर्जामोघवाञ्छितः ॥ ४८ ॥
भूविभागं ततः कृत्वा सप्तद्वीपान्यथातथम्। भूराद्यांश्चतुरो लोकान्पूर्ववत्समकल्पयत् ॥ ४९ ॥
ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा वृतः। चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः ॥ ५० ॥
निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि। प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ ५१ ॥
निमित्तमात्रं मुक्त्वैवं नान्यत्किंचिदपेक्षते। नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे पृथिव्युद्धारश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

मैत्रेयः—

यथा ससर्ज देवोऽसौ देवर्षिपितृदानवान्। मनुष्यतिर्यग्वृक्षादीन्भूव्योमसलिलौकसः ॥ १ ॥
यद्गुणं यत्स्वभावं च यद्रूपं च जगद्द्विज। सर्गादौ सृष्टवान्ब्रह्मा तन्ममाचक्ष्व कृत्स्नशः ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय कथयाम्येतच्छृणुष्व सुसमाहितः। यथा ससर्ज देवोऽसौ देवादीनखिलान्विभुः ॥ ३ ॥
सृष्टिं चिंतयतस्तस्य कल्पादिषु यथापुरा। अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ४ ॥

प्रागिति ॥ प्रभावेन—संकल्पेन, अमोघवांछितः-सत्यकामः ॥ ४८ ॥

भूविभागमिति ॥ भूरिति पातालानामप्युपलक्षणम् ॥ ४९ ॥

ब्रह्मरूपेति ॥ चतुर्वक्त्रधर इति। हरेः ब्रह्मरूपधरतया चतुर्वक्त्रत्वं सुवचम् ॥ ५० ॥

निमित्तमात्रमिति ॥ सृज्यशक्तयः—जीवानां प्राचीनकर्मवासनाः ॥ ५१ ॥

निमित्तमात्रमिति॥ निमित्तमात्रम् एनं-परमपुरुषं मुक्त्वा नान्यत्किंचिद्विशेषकारणमपेक्षते। वस्तु-देवादि, स्वशक्त्या—स्वकर्मभिः, वस्तुतां-तत्तद्रूपताम्। जीवकर्मायत्तत्वाद्विचित्रसृष्टेः तेषु प्रधानकारणत्वोक्तिरौपचारिकी ॥५२॥

इति श्रीभगवद्रामानुजचरणनलिनचंचरीक श्रीविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अथ वैकृतसर्गं विस्तरेण पृच्छति यथेति ॥ १ ॥

यद्गुणमिति ॥ गुणाः—सत्त्वाद्याः, स्वभावः-शीलं, रूपम्—आकारः ॥ २, ३ ॥

सृष्टिमिति ॥ यथापुरा—यथापूर्वम्, कल्पादिषु तथा चिन्तयतः अबुद्धिपूर्वकः-विशेषध्यानरहितः, तमोमयः—तमोगुणप्रचुरः, सर्गः—नगसर्गः ॥ ४ ॥

तमोमोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः। अविद्या पंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ५ ॥
पञ्चधाऽवस्थितः सर्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान्। बहिरन्तोऽप्रकाशश्च संवृतात्मा नगात्मकः ॥ ६ ॥
मुख्या नगा यतः प्रोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम् ॥ ७ ॥
तं दृष्ट्वाऽसाधकं सर्गममन्यत परं पुनः ॥ ८ ॥
तस्याभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक्स्रोतोऽभ्यवर्तत। यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिस्स तिर्यक्स्रोतास्ततः स्मृतः ॥ ९ ॥
पश्वादयस्ते विख्यातास्तमःप्राया ह्यवेदिनः। उत्पथग्राहिणश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ १० ॥
अहंकृता अहंमाना अष्टाविंशद्वधात्मकाः। अन्तःप्रकाशास्ते सर्वे ह्यावृताश्च परस्परम् ॥ ११ ॥

तमोमोह इति ॥ अविद्यापर्यायाः तमःप्रभृतयो महात्मनः प्रादुर्भूताः ॥ ५ ॥

एतत्स्वभावकतया वृक्षादिरूपेण च पञ्चधा नगसर्ग इत्याह—पंचधेति ॥ ज्ञानाल्पत्वप्राचुर्येण वृक्ष-गुल्मलतावीरुत्तृणेषु तमआदिस्वभावव्यवस्था। अप्रतिबोधनादिति नगसर्गस्य तामसत्त्वे हेतुः। अप्रतिबोधवानिति वा पाठः। बहिः—शब्दादिषु, अन्तः—सुखादिषु च, अप्रकाशः—प्रकृष्टज्ञानरहितः। जलाद्यादानक्षतभग्नसंरोहण दोहनादिभिर्वृक्षादीनां किंचिज्ज्ञातृत्वसिद्धेः; * अन्तस्संज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः * इत्यादेश्च। संवृतात्मा—तमसा संवृतचैतन्यः ॥ ६ ॥

मुख्या इति ॥ मुख्याः—तिर्यगादिसर्गस्यादौ जाताः ॥ ७ ॥

तमिति ॥ असाधकं—कर्मानधिकारात्संसाराद्यप्रवर्तकम् ॥ ८ ॥

तस्येति ॥ तिर्यक् स्रोताः—वायुवत्तिर्यक्प्रवृत्तः। पार्श्वाभ्यामुत्पन्न इति वा ॥ ९ ॥

पश्वादय इति ॥ अवेदिनः—अविवेकिनः, उत्पथग्राहिणः—मातृगमनादिदुर्मार्गगताः, अज्ञाने—सम्यग्ज्ञानाभावेऽपि सम्यग्ज्ञानमानिनः ॥ १० ॥

अहंकृता इति ॥ अहंकृताः—अवलिप्ताः, अहंमानाः—तद्धेतुशरीरात्माभिमानिनः। अष्टाविंशद्वधात्मकाः—अष्टविंशतिशक्तिवधा वायूक्ताः * एकादशेन्द्रियवधा नवधाभादयस्तथा ॥ अष्टौ च तारकाद्याश्च तेषां शक्तिवधा मताः ॥ इति। इन्द्रियवैकल्यमेकादशविधम्, बाधिर्यं त्वग्दोषः आन्ध्यं वैरस्यं नासाध्वंसो मूकत्वं कुणित्वं पंगुत्वं वैक्लव्यम् उदावर्तो जडत्वं चेति, अम्भादिनवतुष्टीनां तारकाद्यष्टसिद्धीनां च वैकल्यं, सप्तदशविधं बुद्धिवधाख्यं वैकल्यं तिरश्चां प्रायिकमित्यर्थः। तत्राष्टविधायां प्रकृत्यां चित्तलयान्मुक्तोऽस्मीति तुष्टिरम्भाख्या, संन्यास-वेषोपादानमात्रात्कृतार्थोऽस्मीति तुष्टिः सलिलाख्या, कालान्तरे सेत्स्यतीति तुष्टिराघाख्या, भाग्यादेव सेत्स्यतीति तुष्टिर्वृष्ट्याख्या, एताः प्रकृत्युपादानकालभाग्यलक्षणा आध्यात्मिकाश्चतस्रस्तुष्टयः। अर्थस्यार्जने रक्षणे क्षये भोगे भोगावैतृष्ण्ये च क्लेशादिदोषदर्शनादर्थार्जनादिविरक्तो मुक्तोऽस्मीति तुष्टयः, सुतारसुपारसुनेत्रमारीचकोत्तमाम्भाख्याः पंच बाह्याः। आर्जनरक्षणक्षयेषु क्लेशः, भोगे त्वतृप्तिर्दोषः भोगावैतृष्ण्ये पापादिर्दोषः, अनुपदिष्टेऽर्थे बुद्ध्यादिना ऊहस्ताराख्या सिद्धिः, प्रासंगिकाच्छब्दश्रवणात् लोकयात्रादर्शनाद्वा अर्थज्ञानं सुताराख्या, गुरूपदेशेनैव ततोऽधिकार्थ-

तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् ॥ ऊर्ध्वस्रोतास्तृतीयस्तु सात्विकोर्ध्वमवर्त्तत ॥ १२ ॥
ते सुखप्रीतिबहुला बहिरन्तश्च नावृताः । प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाः स्मृताः ॥ १३ ॥
तुष्टात्मानस्तृतीयस्तु देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥ तस्मिन्सर्गेऽभवत्प्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा ॥ १४ ॥
ततोऽन्यं स तदा दध्यौ साधकं सर्गमुत्तमम् । असाधकांस्तु तान् ज्ञात्वा मुख्यसर्गादिसंभवान् ॥ १५ ॥
तथाऽभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः । प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्वाक्स्रोतास्तु साधकः ॥ १६ ॥
यस्मादर्वाग्व्यवर्त्तन्त ततोऽर्वाक्स्रोतसस्तु ते । ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजोधिकाः ॥ १७ ॥
तस्मात्ते दुःखबहुला भूयोभूयश्च कारिणः । प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥ १८ ॥
इत्येते कथिताः सर्गाः षडत्र मुनिसत्तम । प्रथमो महतस्सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ॥ १९ ॥

ज्ञानं तारायन्त्याख्या, तापत्रयजयलाभास्तिस्रो मोदप्रमुदितमोदमानाख्याः । तत्राध्यात्मिकस्यायुर्वेदेन जयः । आधिभौतिकस्य लौकिकैरुपायैर्जयः । आधिदैविकस्य प्रतिश्रयाच्छादनप्रतिष्ठादानशय्याकौतुकमंगलाचरणादिना जयः । मित्रयोगवशादर्थसिद्धिरधिगम्याख्या । विद्वत्तपस्विशुश्रूषालभ्यार्थसिद्धिः सदा प्रमुदिताख्या—इत्यष्टौ सिद्धयः, नव तुष्टयः, इन्द्रियाशक्तयश्च मोक्षान्तरायः । उक्तं च सांख्ये * एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टाः । सप्तदशधा तु बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्यविषयोपरमात्पञ्च नव तुष्टयोऽभिहिताः ॥ ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ इति । त्रिविधः विपर्ययः शक्तिस्तुष्टिरिति सिद्धेः—मोक्षस्य, अंकुशः—अन्तरायः । आवृताः—परस्परं पितृपुत्रत्वादिसंबन्धानभिज्ञाः ॥ ११ ॥

तमिति ॥ ऊर्ध्वस्रोताः-अस्पृष्टभूमिकः । सात्त्विकोर्ध्वमित्यार्षः सन्धिः । ऊर्ध्वमवर्त्तत-द्युलोकेऽवर्त्तत ॥ १२ ॥

त इति ॥ सुखप्रीतिबहुलाः—विषयानुभवदशा सुखं, तज्जनिता निर्वृतिः प्रीतिः । प्रकाशाः-प्रकृष्टज्ञानाः, ज्ञाननिरोधरहिताः ॥ १३, १४ ॥

तत इति ॥ मुख्यसर्गः आदिर्येषां संभवानां-सर्गाणां ते तथोक्ताः ॥ १५ ॥

तथेति ॥ सत्याभिध्यायिनः-सदा सत्यसङ्कल्पस्य, अव्यक्तादित्येतच्छरीरोपादानपृथिव्याद्याप्यायनद्वारा ; इदं च सर्वसर्गेष्वपि समम् । * अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा यद्यदिच्छति । वशीकृतत्वात् त्रैगुण्यात्साकांक्षत्वात् स्वभावतः ॥ इति वायूक्तेः । साधकः-* अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यम् * इत्यादिप्रकारेण यज्ञादिना लोकसाधकः ॥ १६ ॥

यस्मादिति ॥ अर्वाक्-भूमौ ; व्यवर्तन्त ; व्यवर्धन्तेति पाठान्तरम् ॥ १७, १८ ॥

इतीति ॥ षडत्रेति । नगादयश्चत्वारः अविद्यावधतुष्टिसिद्धिरूपोऽवान्तरीयकोऽनुग्रहसर्ग एकः । अत्र वायुः * अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः । विपर्ययेण चाशक्त्या सिद्ध्या तुष्ट्या तथैव च ॥ स्थावरेषु विपर्यासात्तिर्यग्योनिष्वशक्तितः । सिद्ध्यात्मना मनुष्येषु तुष्ट्या देवेषु कृत्स्नशः ॥ इति । तस्य तस्य तत्त्वं विपर्ययादि-

तन्मात्राणां द्वितीयश्च भूतसर्गो हि स स्मृतः। वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकः स्मृतः ॥ २० ॥
इत्येष प्राकृतस्सर्गः संभूतोबुद्धिपूर्वकः। मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥ २१ ॥
पञ्चमश्च हि यः प्रोक्तस्तैर्यग्योन्यः स उच्यते। तदूर्ध्वस्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु संस्मृतः ॥ २२ ॥
ततोऽर्वाक्स्रोतसां सर्गः सप्तमस्स तु मानुषः ॥ २३ ॥
अष्टमोऽनुग्रहस्सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च सः। पञ्चैते वैकृतास्सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ॥ २४ ॥
प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः। इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ॥ २५ ॥
प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूलहेतवः। सृजतो जगदीशस्य किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ २६ ॥

मैत्रेयः—

संक्षेपात्कथितस्सर्गो देवादीनां मुने त्वया। विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तो मुनिवरोत्तम ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः कुशलाः कुशलैस्तु ताः। ख्यात्या तया ह्यनिर्मुक्ताः संहारे ह्युपसंहृताः ॥ २८ ॥
स्थावरान्तास्सुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्विधाः। ब्रह्मणः कुर्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानसास्सुताः ॥ २९ ॥
ततो देवासुरपितॄन्मनुष्यांश्च चतुष्टयम्। सिसृक्षुरम्भांस्येतानि स्वमात्मानमयूयुजत् ॥ ३० ॥

तरेषामनुग्राहकत्म्, देवसर्गान्तर्भूतः कुमारसर्ग इत्येके। सप्तात्रेति पाठे नगादयश्चत्वारः महदादयस्त्रयः इति। अथानुग्रहकौमारकौ विवरीतुमुक्तान् सर्गाननुवदति प्रथम इति। ब्रह्मस्वरूपेणावस्थितस्य परब्रह्मणः; तुशब्देनैतत्सूचितम्। अहंकारस्य महत्यन्तर्भावः। भौतिकस्याण्डस्य भूतसर्गेऽन्तर्भावः ॥ १९—२३ ॥

अष्टम इति ॥ सात्त्विकस्तामसश्च स इति। तत्र विपर्ययाशक्ती तामस्यौ। सिद्धितुष्टी सात्त्विक्यौ। एते--मुख्यादयः पञ्च वैकृताः—विकृतिकृतत्वात्। महदाद्यास्त्रयः प्राकृताः-प्रकृतिकृतत्वात् ॥ २४ ॥

प्राकृत इति ॥ प्राकृतो वैकृतश्चेति। कौमारो द्विविधः, सनत्कुमारादिरूपः नीललोहितकुमाररूपश्च। तत्र प्रथमः प्राकृतप्रलयावसरसृष्टत्वात्प्राकृतः। द्वितीयः कल्पादौ ब्रह्मणा सृष्टत्वाद्वैकृतः। अतः कौमारः प्राकृतो वैकृतश्च। एषु महदाद्यास्त्रयः प्रजापतेः-विष्णोः स्वरूपेणावस्थितस्य, अन्ये चतुर्मुखरूपेणावस्थितस्येति विभागः ॥ २५—२७ ॥

कर्मभिरिति ॥ भाविताः-वासिताः, ख्यात्या-पूर्वज्ञानवासनया ॥ २८ ॥

स्थावरान्ता इति ॥ अतः कर्मभेदाच्चातुर्विध्यं प्रजानां पुण्यतारतम्येन ब्रह्मणो मनस्तनुस्त्रीलिङ्गेभ्यस्त्रिधा जन्म वक्ष्यन् प्रथमं मनसो जन्माह—ब्रह्मण इति। मानसास्तु ता इति पाठान्तरम्। ताः प्रजाः। काश्चिदिति शेषः ॥ २९ ॥

अथ शारीरं प्रजासर्गमाह—तत इति ॥ अम्भांसि-अम्भस्संज्ञं देवादिचतुष्टयं सिसृक्षुः स्वयमात्मानम् अयूयुजत्-योजितवान्; शरीरान्तरेणेति शेषः ॥ ३० ॥

युक्तात्मनस्तमोमात्रा ह्युद्रिक्ताऽभूत्प्रजापतेः। सिसृक्षोर्जघनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः ॥ ३१ ॥
उत्ससर्ज ततस्तां तु तमोमात्रात्मिकां तनुम्। सा तु त्यक्ता तनुस्तेन मैत्रेयाभूद्विभावरी ॥ ३२ ॥
सिसृक्षुरन्यदेहस्थः प्रीतिमाप ततः सुराः। सत्त्वोद्रिक्ताः समुद्भूता मुखतो ब्रह्मणो द्विज ॥ ३३ ॥
त्यक्ता साऽपि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम्। ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ॥ ३४ ॥
सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम्। पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥ ३५ ॥
उत्ससर्ज पितॄन्सृष्ट्वा ततस्तामपि स प्रभुः। सा चोत्सृष्टाऽभवत्संध्या दिननक्तान्तरस्थिता ॥ ३६ ॥
रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः। रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या द्विजसत्तम ॥ ३७ ॥
तामप्याशु स तत्याज तनुं सद्यः प्रजापतिः। ज्योत्स्ना समभवत्साऽपि प्राक्सन्ध्या याऽभिधीयते ॥ ३८ ॥
ज्योत्स्नागमे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा। मैत्रेय संध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥ ३९ ॥
ज्योत्स्ना रात्र्यहनी संध्या चत्वार्येतानि वै प्रभोः। ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणापाश्रयाणि तु ॥ ४० ॥
रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम्। ततः क्षुद्ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः ॥ ४१ ॥
क्षुत्क्षामानन्धकारेऽथ सोऽसृजद्भगवांस्ततः। विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावंस्ततः प्रभुम् ॥ ४२ ॥
मैवं भो रक्ष्यतामेष यैरुक्तं राक्षसास्तु ते। ऊचु र्जक्षाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जक्षणात् ॥ ४३ ॥
अप्रियेण तु तान् दृष्ट्वा केशाः शीर्यन्त वेधसः। हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त तच्छिरः ॥ ४४ ॥
सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः। ततः क्रुद्धो जगत्स्रष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे।
वर्णेन कपिशेनोग्रा भूतास्ते पिशिताशनाः ॥ ४५ ॥

युक्तात्मन इति ॥ तमोमात्रा-तमोगुणांशः ॥ ३१, ३२ ॥

सिसृक्षुरिति ॥ अन्यदेहस्थः—सात्विकदेहस्थः ॥ ३३, ३४ ॥

सत्त्वमात्रात्मिकामिति ॥ पितृवन्मन्यमानस्य। आत्मानमिति शेषः। पार्श्वाभ्यां पितृजन्म, प्रजननान्मनुष्यजन्म, * मुखादजनयद्देवान्स पितॄनुपपक्षतः ॥ जघनादसुरान् सर्वान् प्रजनादपि मानुषान् ॥ इति मात्स्योक्तेः ॥ ३५—३८ ॥

ज्योत्स्नेति। ज्योत्स्नागमे-प्राक्सन्ध्योपलक्षिते पूर्वाह्णे। सन्ध्यासमये-चरमसंध्योपलक्षितेऽपराह्णे। अतस्ते तदा पूज्याः; * अपराह्णः पितॄणामिति श्रुतेः ॥ ३९—४१ ॥

क्षुदिति ॥ अन्धकारे स्थित्वेति शेषः ॥ ४२ ॥

मैवमिति ॥ रक्ष्यतामेष इत्यत्रेतिशब्दस्यानुषङ्गः। जक्षणात्-जक्षणार्थोक्तेः। यक्षणं जक्षणमपि भक्षणम्। अतो यक्षाः ॥ ४३ ॥

अप्रियेणेति ॥ अस्य वेधसः शिरसः केशाः अप्रियेण हीना भूत्वा शीर्यन्त समारोहन्त-व्यसर्पन् ॥ ४४ ॥

सर्पणादिति ॥ क्रोधात्मानः-क्रोधात्मकान्। कपिशेन वर्णेनोपलक्षिताः भूताः, अभवन्निति शेषः ॥ ४५ ॥

ध्यायतोऽङ्गात्समुत्पन्ना गन्धर्वास्तस्य तत्क्षणात् । पिबन्तो जज्ञिरे(वाचं)गावं गन्धर्वास्तेन ते द्विज॥४६॥
एतानि सृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा तच्छक्तिचोदितः । ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत्॥४७॥
अवयो वक्षसश्चक्रे मुखतोऽजास्स सृष्टवान् । सृष्टवानुदराद्गाश्च पार्श्वाभ्यां च प्रजापतिः ॥ ४८ ॥
पद्भ्यां चाश्वान्समातङ्गान्रासभान्गवयान्मृगान् । उष्ट्रानश्वतरांश्चैव न्यङ्कूनन्याश्च जातयः ॥ ४९ ॥
ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे । त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तम ।
सृष्ट्वाऽऽपश्वौषधीः सम्यग्युयोज स तदाऽध्वरे ॥ ५० ॥
गौरजः पुरुषो मेषश्चाश्वाश्वतरगर्दभाः । एतान्ग्राम्यान्पशूनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥ ५१ ॥
श्वापदा द्विखुरा हस्ती वानराः पक्षिपंचमाः । औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥ ५२ ॥
गायत्रं च ऋचश्चैव त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरम् । अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ॥ ५३ ॥
यजूंषि त्रैष्टुभं छन्दः स्तोमं पंचदशं तथा । बृहत्साम तथोक्थ्यं च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥५४॥
सामानि जगतीछन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा । वैरूपमतिरात्रं च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥ ५५ ॥
एकविंशमथर्वाणमाप्तोर्यामाणमेव च । अनुष्टुभं च वैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥ ५६ ॥
उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे । देवासुरपितॄन् सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥ ५७ ॥
ततः पुनः ससर्जादौ संकल्पस्य-पितामहः । यक्षान् पिशाचान्गंधर्वान् तथैवाप्सरसां गणान् ॥ ५८ ॥

ध्यायत इति ॥ ध्यायतोऽङ्गादिति । पिबन्तो जज्ञिरे वाचमिति पाठान्तरम् । ध्यायतेर्धकारेण-अङ्गादिति गकारेण वाचमिति वकारेण गन्धर्वपदनिर्वचनम् ॥ ४६ ॥

एतानिति ॥ तच्छक्तिचोदितः-तेषां सृज्यानां कर्मचोदितः । वयांसि-पक्षिणः ॥ ४७ ॥

अवय इति ॥ अवयः-अवीन् ॥ ४८ ॥

पद्भ्यामिति ॥ मृगान्—हरिणान् । अश्वगर्दभसङ्करो ह्यश्वतरः । * न्यंकुस्तु शम्बराकारस्त्रिकोण-विपुलोन्नतः * इति वैजयन्ती । जातयः-मृगादिजातीः ॥ ४९ ॥

ओषध्य इति ॥ ओषध्यः-फलपाकावसानाः व्रीह्यादयः; फलमूलिन्यः—निष्पावसूरणाद्याः । त्रेतायुग-मुखे * यज्ञप्रवृत्तिस्त्रेतायामिति वक्ष्यमाणत्वात् कल्पादौ त्रेतायुगमुखे यज्ञाङ्गपश्वादिसृष्टिः । * तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । * ध्यायन्कृते इत्यादिध्यानयोग एव कृतयुगे ॥ ५० ॥ ५१ ॥

श्वापदा इति ॥ श्वापदाः-व्याघ्राद्याः, द्विखुराः-गवयाद्याः, औदकाः-नक्राद्याः, सरीसृपाः-सर्पगोधाद्याः ॥ ५२ ॥

गायत्रमिति ॥ त्रिवृत्पंचदशसप्तदशैकविंशस्तोमाख्याः सामवृत्तिविशेषाः; रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजाः सामविशेषाः । अग्निष्टोमादयः सोमसंस्थाविशेषाः ॥ ५३—५६ ॥

उच्चावचानीति ॥ उच्चावचानि-उत्कृष्टनिकृष्टान्यनेकविधानि । जीवानां विषमसृष्टेः कर्मापेक्षितां वक्तुं तत्सर्गमनुवदति देवासुरेति ॥ ५७, ५८ ॥

नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान्। अव्ययं च व्ययं चैव यदिदं स्थाणुजंगमम् ॥ ५९ ॥
तत्ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत्प्रभुः। तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ६० ॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते। तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ६१ ॥
इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः। नानात्वं विनियोगं च धातैवं व्यसृजत्स्वयम् ॥६२॥
नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥ ६३ ॥
ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै। तथा नियोगयोग्यानि ह्यन्येषामपि सोऽकरोत् ॥ ६४ ॥
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ६५ ॥
करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः। सिसृक्षाशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रचोदितः ॥ ६६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥

नरकिंनररक्षांसीति ॥ विशेषेण अयते गच्छतीति व्ययं जंगमम्; इतरत् स्थाणु ॥ ५९ ॥

तदिति ॥ एवं सृज्यमानानां प्राणिनां गुणाकारस्वभावास्तत्कर्मानुगुण्येन ब्रह्मणा सृज्यन्ते, न तु स्वातंत्र्येणेत्याह—तेषामिति ॥ ६० ॥

हिंस्रेति ॥ तद्भाविताः—तैर्हिंस्रादिभिः कर्मभिर्वासिताः, हिंस्रकठिनानृतानि अहिंस्रमृदुसत्यानि च मनोवाकायकर्माणि प्रतिपद्यन्ते। तज्जन्यधर्माधर्मौ च येन वासितौ यः यत्करोति तत्तस्मै रोचते ॥ ६१ ॥

इन्द्रियार्थेष्विति ॥ इन्द्रियेषु तदर्थेषु च नानात्वं-श्रोत्रादित्वशब्दादित्वविभागं, भूतेषु नानात्वं-भूसमुद्रद्युलोकादिभोगदेशविभागं, शरीरेषु नानात्वं-द्विपाच्चतुष्पादादिभोगायतनविभागं, तेषां विनियोगम्—अस्य जीवस्यायं देहः अयं लोकः अनेनेन्द्रियेणेदं भोग्यमित्येवंलक्षणं, धातैव स्वातंत्र्येण व्यसृजत्-तेभ्य आदिष्टवान्। * नानात्वं विनियोगं च धातैव व्यदधात्स्वयम् * इति पाठान्तरम् ॥ ६२ ॥

नामेति। देवादिस्थावरान्तानां भूतानां नाम—सुरनरमृगखगवृक्षादिजात्यभिधानं, रूपम्—अनिमेषद्विपदचतुष्पदशाखित्वादि, कृत्यं-हविर्भोगयज्ञाद्यनुष्ठानस्रुक्चमसाद्युपादानत्वादिकम्, * ऐंद्रं दधि * ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत *खादिरं यूपं ध्रुवं कुर्वीत * इत्यादि वेदशब्देभ्य एव ज्ञात्वा निर्ममे ॥ ६३ ॥

किञ्च, ऋषीणामिति ॥ ऋषीणां-वसिष्ठादीनाम्, अन्येषाम्—इन्द्रहरिश्चन्द्रादीनां च तत्तल्लोकयात्रानियुक्तानां तत्तत्क्रियोपाधिकं नाम अध्वर्युयजमानसम्राडादिकं च, वेदकृतं-वेदश्रुतमेव तत्रतत्र संकेतितवान्। वसिष्ठेन्द्रादिव्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि तत्तत्प्रवाहस्य नित्यत्वात्तत्तन्नाम्नां व्रीह्यादिपदानामिव श्रौतत्वनित्यत्वोपपत्तिः ॥६४॥

प्रवाहनित्यत्वं दृष्टान्तेन द्रढयति-यथेति ॥ ऋतुलिंगानि—पुष्पफलादीनि, पर्यये—पुनरावृत्तौ, तानितानि—तत्तज्जातीयान्येव, युगादिषु—युगकल्पाद्यावृत्तिषु ॥ ६५ ॥

करोतीति ॥ सिसृक्षाशक्तियुक्तः—सृष्टिशक्तिभ्यां युक्तः। सृज्यशक्तिः-कर्म ॥ ६६ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजपदान्तरंगश्रीविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

मैत्रेयः—

अर्वाक्स्रोतास्तु कथितो भवता यस्तु मानुषः। ब्रह्मन्विस्तरतो ब्रूहि ब्रह्मा तमसृजद्यथा ॥ १ ॥

यथा च वर्णानसृजद्यद्गुणांश्च महामुने। यच्च तेषां स्मृतं कर्म विप्रादीनां तदुच्यताम् ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

सत्याभिध्यायिनः पूर्वं सिसृक्षोर्ब्रह्मणो जगत्। अजायन्त द्विजश्रेष्ठ सत्त्वोद्रिक्ता मुखात्प्रजाः ॥ ३ ॥

वक्षसो रजसोद्रिक्तास्तथा वै ब्रह्मणोऽभवन्। रजसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथोरुतः ॥ ४ ॥

पद्भ्यामन्याः प्रजा ब्रह्मा ससर्ज द्विजसत्तम। तमःप्रधानास्ताः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यमिदं ततः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम। पादोरुवक्षस्स्थलतो मुखतश्च समुद्गताः ॥ ६ ॥

यज्ञनिष्पत्तये सर्वमेतद्ब्रह्मा चकार वै। चातुर्वर्ण्यं महाभाग यज्ञसाधनमुत्तमम् ॥ ७ ॥

यज्ञैराप्यायिता देवा वृष्ट्युत्सर्गेण वै प्रजाः। आप्याययन्ते धर्मज्ञ यज्ञाः कल्याणहेतवः ॥ ८ ॥

निष्पाद्यन्ते नरैस्तैस्तु स्वधर्माभिरतैस्सदा। विशुद्धाचरणोपेतैः सद्भिस्सन्मार्गगामिभिः ॥ ९ ॥

स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात्प्राप्नुवन्ति नरा मुने। यच्चाभिरुचितं स्थानं तद्यान्ति मनुजा द्विज ॥ १० ॥

प्रजास्ता ब्रह्मणा सृष्टाश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थिताः। सम्यक्छ्रद्धासमाचारप्रवणा मुनिसत्तम ॥ ११ ॥

यथेच्छावासनिरताः सर्वबाधाविवर्जिताः। शुद्धान्तःकरणाश्शुद्धाः कर्मानुष्ठाननिर्मलाः ॥ १२ ॥

शुद्धे च तासां मनसि शुद्धेऽन्तस्संस्थिते हरौ। शुद्धज्ञानं प्रपश्यन्ति विष्ण्वाख्यं येन तत्पदम् ॥ १३ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथ यज्ञादिसाधकानां मनुष्याणां वर्णाश्रमकर्मजीविकागतिसृष्टयुक्तीः पृच्छति अर्वागिति ॥ १—६ ॥

यज्ञनिष्पत्तय इति ॥ शूद्रस्याध्ययनाग्न्याधानतत्साध्ययज्ञानधिकारेऽपि नमस्कारैकमन्त्रकपाकयज्ञदान-द्विजशुश्रूषाद्यधिकारित्वाच्चातुर्वर्ण्यं यज्ञसाधनमित्युक्तम् ॥ ७—८ ॥

निष्पाद्यन्त इति ॥ प्रवचनरक्षणवाणिज्यपरिचर्याणां मुखाद्यङ्गसाध्यत्वाद्विप्रादीनां तत्तदङ्गसाध्य-क्रियोजीवित्वं स्वाध्यायस्वगृह्योक्तं स्वकर्म। सन्मार्गः-शिष्टाचारः ॥ ९ ॥

स्वर्गापवर्गाविति ॥ मानुष्यं-मनुष्यकर्म तस्मात्। अभिरुचितं-भौमस्वर्गपातालादि ॥ १० ॥

प्रजा इति ॥ व्यवस्थिताविति पाठे व्यवस्थितौ नियमे ॥ ११ ॥

यथेति ॥ यथेच्छः आवासः-वासस्थानम् आश्रमो वा तस्मिन् निरताः। शुद्धान्तःकरणाः-अहंकार फलसङ्गहीनाः, शुद्धाः-स्नानादिना ॥ १२ ॥

शुद्धे चेति ॥ शुद्धे-अनुष्ठानेन विरागे, शुद्धज्ञानं-शुद्धज्ञानस्वरूपम् ॥ १३ ॥

ततः कालात्मको योऽसौ स चांशः कथितो हरेः । स पातयत्यघं घोरम(ल)ल्पमल्पाल्पसारवत् ॥ १४ ॥
अधर्मबीजमुद्भूतं तमोलोभसमुद्भवम् । प्रजासु तासु मैत्रेय रागादिकमसाधकम् ॥ १५ ॥
ततस्सा सहजा सिद्धिस्तासां नातीव जायते । रसोल्लासादयश्चान्याः सिद्धयोऽष्टौ भवन्ति याः ॥ १६ ॥
तासु क्षीणास्वशेषासु वर्द्धमाने च पातके । द्वन्द्वाभिभवदुःखार्तास्ता भवन्ति ततः प्रजाः ॥ १७ ॥
ततो दुर्गाणि ताश्चक्रुर्धान्वं पार्वतमौदकम् । कृत्रिमं च तथा दुर्गं पुरखर्वटकादिकम् ॥ १८ ॥
गृहाणि च यथान्यायं तेषु चक्रुः पुरादिषु । शीतातपादिबाधानां प्रशमाय महामते ॥ १९ ॥
प्रतीकारमिमं कृत्वा शीतादेस्ताः प्रजाः पुनः । वार्तोपायं ततश्चक्रुर्हस्तसिद्धिं च कर्मजाम् ॥ २० ॥
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः । प्रियंगवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सतीनकाः ॥ २१ ॥

तत इति ॥ ततः-त्रेतामुखानन्तरम् । अल्पमल्पाल्पसारवत् इति पाठे अल्पम्-उद्भूतं जातम् अल्पाल्पसारवत्—अत्यल्पसुखं, घोरं-बहुदुःखम् ॥ १४ ॥

अधर्मेति ॥ अधर्मबीजम्-अधर्मस्य कारणम्, तमःक्रोधसमुद्भवम्—क्रोधलोभयोर्हेतुम्, असाधकम्-अष्टसिद्धिविरोधि रागादिकम, अयं कालः प्रजासु पातयति-क्षिपतीति पूर्वेणान्वयः । अधर्मबीजमुद्भूतमिति च पाठः ॥ १५ ॥

तत इति । सहजा सिद्धिः-औत्पत्तिकं ज्ञानम् । * कृते तु मिथुनोत्पत्तिः सिद्धिश्चापि रसोल्लसा । सकृद्वृष्टिमयी चान्या गृहवृक्षात्मिकाऽपरा ॥ पश्चात्संकल्पसिद्धिश्च कल्पवृक्षात्मिकाऽपरा । प्रकामवृष्टिश्चाकृष्टपच्यसिद्धिस्तथाऽष्टमी ॥ इत्यष्टसिद्धयः । रसोल्लासः-योगाभ्यासबलात्स्वमूर्द्धन्यमृतांशुबिम्बस्रवदमृततृप्तता । यथा स्कान्दे—* रसस्य स्वत एवान्तरुल्लासः स्यात्कृते युगे । रसोल्लसाख्या सा सिद्धिस्तया हन्ति क्षुधं नरः ॥ इति । स्त्रीनैरपेक्ष्येणानन्दो मिथुनोत्पत्तिः । यथा तत्रैव *स्त्रियादिनैरपेक्ष्येण सदा तृप्ताः प्रजास्तथा । द्वितीया सिद्धिरुद्दिष्टा * इति । कौर्मे च * कृते तु मिथुनोत्पत्तिस्तथा साक्षाद्रसोल्लसा । प्रजास्तृप्ताः सदा सर्वाः सर्वानन्दाश्च योगिनः ॥ इति । सकृद्वृष्टिमयी-सकृद्वृष्ट्या सस्यनिष्पत्तिः । गृहवृक्षात्मिका—इच्छया गृहवृक्षोद्गमः । संकल्पसिद्धिः-संकल्पेनाभिमतसिद्धिः । कल्पवृक्षात्मिका-भरद्वाजाश्रमवत् । प्रकामवृष्टिः—निकामेनिकामे वृष्टिः । अकृष्टपच्यसिद्धिः-अकृष्टपच्यभूमित्वमिति, पुराणेष्वष्टसिद्धयो बहुधोक्ताः ॥ १६ ॥

तास्विति ॥ द्वन्द्वं-शीतोष्णादि ॥ १७ ॥

ततः इति ॥ धान्वं-बहिर्निर्जलं मरुदुर्गम् । धान्वं पार्वतमिति पाठः । कृत्रिमं-क्रियानिर्वृत्तं वनादि । पुरादिलक्षणं भृगूक्तम * नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमितीष्यते । एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम् ॥ मिश्रं तत्खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रितम् ॥ इति । आदिशब्दाच्छिबिरपत्तनादि ॥ १८ ॥

गृहाणीति ॥ यथान्यायं—वास्तुशास्त्रानतिक्रमेण ॥ १९ ॥

प्रतीकारमिति ॥ वार्ता—कृष्यादिः । हस्तसिद्धिः—शिल्पादिः ॥ २० ॥

तत्र वार्तायां कृषिफलं विवृणोति व्रीहय इति ॥ व्रीहयः—शाल्यादयः । यवो—दीर्घशूकः । गोधूमो-निष्कंचुको दीर्घशूकः । अणवः—क्षुद्रधान्यानि । प्रियंगुः—कंगुः । उदारो—दीर्घनालः । कोरदूषः—कोद्रवः । सतीनकः—कालायः ॥ २१ ॥

माषामुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः । आढक्यश्चणकाश्चैव शणाः सप्तदश स्मृताः ॥ २२ ॥
इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्याणां जातयो मुने । ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ २३ ॥
व्रीहयस्सयवा माषा गोधूमाश्चाणवस्तिलाः । प्रियंगुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलुत्थकाः ॥ २४ ॥
श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिलास्सगवेधुकाः । तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ॥ २५ ॥
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश । यज्ञनिष्पत्तये यज्ञस्तथाऽसां हेतुरुत्तमः ॥ २६ ॥
एताश्च सह यज्ञेन प्रजानां कारणं परम् । परावरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान्वितन्वते ॥ २७ ॥
अहन्यहन्यनुष्ठानं यज्ञानां मुनिसत्तम । उपकारकरं पुंसां क्रियमाणाघशान्तिदम् ॥ २८ ॥
येषां तु कालसृष्टोऽसौ पापबिन्दुर्महामुने । चेतस्सु ववृधे चक्रुस्ते न यज्ञेषु मानसम् ॥ २९ ॥
वेदान् वेद्यं तथा देवान्यज्ञकर्मादिकं च यत् । तत्सर्वं निन्दमानास्ते यज्ञव्यासेधकारिणः ॥ ३० ॥
प्रवृत्तिमार्गव्युच्छित्तिकारिणो वेदनिन्दकाः । दुरात्मानो दुराचारा बभूवुः कुटिलाशयाः ॥ ३१ ॥
संसिद्धायां तु वार्तायां प्रजाः सृष्ट्वा प्रजापतिः । मर्यादां स्थापयामास यथास्थानं यथागुणम् ॥३२॥
वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान् धर्मभृतां वर । लोकांश्च सर्ववर्णानां सम्यग्धर्मानुपालिनाम् ॥ ३३ ॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् । स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३४ ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्मनिरतात्मनाम् । गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्यानुवर्त्तिनाम् ॥ ३५ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । स्मृतं तेषां तु यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् ॥ ३६ ॥

माषा इति ॥ मसूरो—मङ्गल्यकः । निष्पावः—वल्ली । कुलुत्थकः-पाषाणच्छेदिसारः । आढकी-तुवरी । चणकः—हरिमन्थकः । शणः—गोण्युपादानत्वक् ॥ २२—२४ ॥

श्यामाका इति ॥ श्यामाकः—तृणधान्यम् । नीवारः—सशूकोव्रीहिः । जर्तिलाः—वनतिलाः । गवेधुकाः—कुसुम्भसदृशबीजाः । वेणुयवाः—वंशबीजानि । मर्कटकाः—प्रियङ्गुभेदाः ; नागरङ्गाख्यद्रुमबीजानि वा ॥ २५ ॥

ग्राम्येति ॥ आसाम्—ओषधीनां हेतुः—वर्धकः ॥ २६, २७ ॥

अहन्यहनीति ॥ यज्ञानां—पंचमहायज्ञानामनुष्ठानं नित्यं क्रियमाणाघं * पंचसूना गृहस्थस्येत्यादिनोक्तम्, अत्र तु पूर्वम् अल्पाल्पसारवदित्युक्तम्, तस्याघस्य शान्तिदं—नाशकरमित्यर्थः ॥ २८—३० ॥

प्रवृत्तीति ॥ यज्ञप्रवृत्त्या प्रवृत्तिः—सर्गः, प्रजासर्ग इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

संसिद्धायामिति । कृषिरूपायां वार्तायां संसिद्धायाम् ओषधिद्वारा प्रजाः सृष्ट्वा यथास्थानम्—अस्मिन्देशेऽयं धर्म इति, यथागुणं—रागिणां काम्यं कर्म, विरक्तानां तु निवर्तकमित्यादिव्यवस्थां स्थापयामास ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

प्राजापत्यमिति ॥ प्राजापत्यं—भृग्वादिलोकः । ब्राह्मणानां क्रियावतां-नित्यनैमित्तिकक्रियावताम् ॥ ३४, ३५ ॥

अष्टाशीतीति ॥ गुरुवासिनां—ब्रह्मचारिणाम् ॥ ३६ ॥

सप्तर्षीणां तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम्। प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मसंज्ञितम्॥ ३७॥
योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसंतोषकारिणाम्॥ ३८॥
एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनश्च ये। तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः॥ ३९॥
गत्वागत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः। अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिंतकाः॥ ४०॥
तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ। असिपत्रवनं घोरं कालसूत्रमवीचिकम्॥ ४१॥
विनिन्दकानां वेदस्य यज्ञव्याघातकारिणाम्। स्थानमेतत्समाख्यातं स्वधर्मत्यागिनश्च ये॥ ४२॥
इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसाः प्रजाः। तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तत्करणैः सह।
क्षेत्रज्ञाः समवर्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः॥ १॥

सप्तर्षीणामिति॥ न्यासिनां—संन्यासिनां, देवयानमार्गस्थो ब्रह्मसंज्ञितः—सत्यलोकः॥ ३७॥

योगिनामिति॥ आश्रमिष्वेव ये प्रतीकोपासका योगिनस्तेषाम् अमृतं—विष्णुपदाख्यं ध्रुवादुपरिस्थानं * यतो गंगा प्रवहतीति वक्ष्यमाणम्॥ ३८॥

एकान्तिन इति॥ परमं स्थानं—परमव्योम॥ ३९॥

भगवदुपासकानामेवापुनरावृत्तिः इतरेषां तु निवृत्तिरेवेत्याह—गत्वेति॥ चन्द्रसूर्यादिग्रहणं तेषां कालनेतृत्वविशेषात्, तद्विलक्षणानां ब्रह्मादीनामप्युपलक्षणम्। चन्द्रसूर्यादयोऽपि स्वंस्वमधिकारं गत्वा—प्राप्य, अन्ते प्रलयकाले निवर्तन्ते—ते स्वपदात् भ्रश्यन्ति। द्वादशाक्षरादिना मन्त्रेण भगवदुपासकाः न निवर्तन्ते—न च पुनरावर्तन्ते। एतद्व्यतिरिक्तास्सर्वेऽपि निवर्तन्त एव। * आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन * इति भगवदुक्तेः॥ ४०॥

तामिस्रादीनां स्वरूपं वक्ष्यते तामिस्रमिति॥ ४१, ४२॥

इति श्रीभगवद्रामानुजपदान्तरंगश्रीविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथ मिथुनसृष्टिं वक्तुं मानसशारीरसृष्टीननुवदति—तत इत्यादिना। तत इति। कार्यैः—देहैः, करणैः—इन्द्रियैः; हिरण्यगर्भदेहभूतभूतोत्पन्नैर्देहैरिन्द्रियैः सह मानसाः काश्चिन्मानस्यः प्रजाः जज्ञिरे॥ केचित् क्षेत्रज्ञास्तस्य गात्रेभ्यः-अवयवेभ्यः कार्यकरणैः सह समवर्तन्त॥ १॥

ते सर्वे समवर्तन्त ये मया प्रागुदाहृताः । देवाद्याः स्थावरान्ताश्च त्रैगुण्यविषये स्थिताः ॥ २ ॥
एवं भूतानि सृष्टानि चराणि स्थावराणि च ॥ ३ ॥
यदाऽस्य ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्धन्त धीमतः । तदाऽन्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ॥४॥
भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा । मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसान् ॥ ५ ॥
नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥ ६ ॥
ख्यातिं भूतिं च संभूतिं क्षमां प्रीतिं तथैव च । सन्नतिं ज तथैवोर्जामनसूयां तथैव च ॥ ७ ॥
प्रसूतिं च ततस्सृष्ट्वा ददौ तेषां महात्मनाम् । पत्न्यो भवध्वमित्युक्त्वा तेषामेव तु दत्तवान् ॥ ८ ॥
सनन्दनादयो ये च पूर्वसृष्टास्तु वेधसा । न ते लोकेष्वसज्जन्त निरपेक्षाः प्रजाः प्रति ॥ ९ ॥
सर्वे तेऽभ्यागतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः । तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः ॥ १० ॥
ब्रह्मणोऽभून्महान् क्रोधस्त्रैलोक्यदहनक्षमः । तस्य क्रोधात्समुद्भूतज्वालामालाभिदीपितम् ।
ब्रह्मणोऽभूत्तदा सर्वं त्रैलोक्यमखिलं मुने ॥ ११ ॥
भ्रुकुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्क्रोधदीपितात् । समुत्पन्नस्तदा रुद्रो मध्याह्नार्कसमप्रभः ॥ १२ ॥
अर्धनारीनरवपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान् । विभजात्मानमित्युक्त्वा तं ब्रह्मान्ऽतर्दधे ततः ॥ १३ ॥
तथोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाऽकरोत् । बिभेद पुरुषत्वं च दशधा चैकधा पुनः ॥ १४ ॥
सौम्यासौम्यैस्तथा शान्ताशान्तैः स्त्रीत्वं च स प्रभुः । बिभेद बहुधा देवः स्वरूपैरसितैस्सितैः ॥ १५ ॥
ततो ब्रह्मात्मसंभूतं पूर्वं स्वायंभुवं प्रभुः । आत्मानमेव कृतवान्प्रजापाल्ये मनुं द्विज ॥ १६ ॥
शतरूपां च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् । स्वायंभुवो मनुर्देवः पत्नीत्वे जगृहे प्रभुः ॥ १७ ॥
तस्मात्तु पुरुषाद्देवी शतरूपा व्यजायत । प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतिसंज्ञितम् ॥ १८ ॥
कन्याद्वयं च धर्मज्ञ रूपौदार्यगुणान्वितम् । ददौ प्रसूतिं दक्षाय आकूतिं रुचये पुरा ॥ १९ ॥

ते सर्वे इति ॥ ते—देवाद्याः स्थावरान्ता जीवास्त्रैगुण्यवशीकृताः समवर्तन्त ॥ २—५ ॥

नव ब्रह्माण इति ॥ पुराणे—ब्रह्मांडादौ । पूर्वं सृष्टेः ॥ ६—१३ ॥

तथोक्ता इति ॥ स्त्रीत्वं पुरुषत्वं च द्विधा अकरोत्—पृथक् चकार । पुंस्त्वं चैकादशविधं रूपभेदैः ॥ १४ ,१५ ॥

तत इति ॥ आत्मसंभूतम् । अत एव स्वायंभुवम् आत्मानमेव तं प्रजापाल्ये निमित्ते पूर्वं मनुं कृतवान् ॥ १६ ॥

शतरूपामिति ॥ शतरूपाम्—अर्द्धेन पुरुषोऽभवदर्द्धेन नारीत्युक्ताया ब्रह्मपत्न्याः शतरूपाया अंशभूतां ब्रह्मांशभूतो मनुर्जगृहे ॥ १७, १८ ॥

कन्याद्वयमिति ॥ प्रजापतिराकूतिं रुचये ददौ ॥ १९ ॥

प्रजापतिः स जग्राह तयोर्जज्ञे सदक्षिणः। पुत्रो यज्ञो महाभाग दम्पत्योर्मिथुनं ततः ॥ २० ॥
यज्ञस्य दक्षिणायां तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे। यामा इति समाख्याता देवाः स्वायंभुवे मनौ ॥ २१ ॥
प्रसूत्यां च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिं तथा। ससर्ज कन्यास्तासां च सम्यङ्नामानि मे शृणु ॥ २२ ॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिर्मेधा पुष्टिस्तथा क्रिया। बुद्धिर्लज्जा वपुश्शांतिस्सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी॥२३॥
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः। ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ॥२४॥
ख्यातिः सत्यथ संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा। सन्ततिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा॥२५॥
भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवांगिरा मुनिः। पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चर्षिवरस्तथा ॥ २६ ॥
अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमम्। ख्यात्याद्या जगृहुः कन्या मुनयो मुनिसत्तम ॥ २७ ॥
श्रद्धा कामं चला दर्पं नियमं धृतिरात्मजम्। सन्तोषं च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥ २८ ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ॥ २९ ॥
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम्। व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ॥ ३० ॥
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्तिरित्येते धर्मसूनवः। कामाद्रतिः सुतं हर्षं धर्मपौत्रमसूयत ॥ ३१ ॥
हिंसा भार्या त्वधर्मस्य ततो जज्ञे तथाऽनृतम्। कन्या च निकृतिस्ताभ्यां भयं नरकमेव च ॥ ३२ ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः। तयोर्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥३३॥
वेदना स्वसुतं चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात्। मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाक्रोधाश्च जज्ञिरे ॥ ३४ ॥

प्रजापतिरिति॥ सः-रुचिःजग्राह; तयोः—आकूतिरुच्योर्दम्पत्योः सदक्षिणो यज्ञः पुत्रो मिथुनं जज्ञे॥२०॥

यज्ञस्येति ॥ स्वायंभुवे मनौ—मन्वन्तरे ॥ २१—२७ ॥

श्रद्धेति॥ श्रद्धा कामं तथा दर्पमिति पाठे तथेत्यनेन क्रमप्राप्ता लक्ष्मीर्लक्ष्या। यथा कौर्मे * श्रद्धायास्तु सुतः कामो दर्पो लक्ष्म्यास्सुतस्स्मृतः * इति ॥ २८ ॥

मेधेति ॥ क्रिया दण्डम्—क्रियायां तामस्यां दण्डः, राजस्यां नयः, सात्त्विक्यां मानसोऽनौद्धत्यात्मा विनयः ॥ २९ ॥

बोधमिति ॥ लज्जायास्तु शारीरो विनयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

धर्मप्रसङ्गादधर्मसर्गमाह—हिंसेति॥ तयोः—अधर्महिंसयोः, अनृतं निकृतिश्च जज्ञे, ताभ्यां निकृत्यनृताभ्यां माया भयं वेदना नरकं च जज्ञे ॥ ३२ ॥

मायेति ॥ तस्मादेतयोर्मिथुनद्वयम्, भयाज्जज्ञ इति पाठे एतयोर्मिथुनयोर्मध्ये माया भयात्तु मृत्युं जज्ञे। तयोर्जज्ञ इति पाठे माया मृत्युं सुषुवे, भयादिति शेषः ॥ ३३ ॥

वेदनेति ॥ रौरवात्—भयं नरकमेव चेत्युक्तान्नरकात् ॥ ३४ ॥

दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः। नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा ते सर्वे ह्यूर्ध्वरेतसः॥ ३५ ॥
रौद्राण्येतानि रूपाणि विष्णोर्मुनिवरात्मज। नित्यप्रलयहेतुत्वं जगतोऽस्य प्रयान्ति वै॥ ३६ ॥
दक्षो मरीचिरत्रिश्च भृग्वाद्याश्च प्रजेश्वराः। जगत्यत्र महाभाग नित्यसर्गस्य हेतवः॥ ३७ ॥
मनवो मनुपुत्राश्च भूपा वीर्यधनाश्च ये। सन्मार्गनिरताः शूरास्ते नित्यस्थितिकारिणः॥ ३८ ॥

मैत्रेयः—

येयं नित्या स्थितिर्ब्रह्मन्नित्यसर्गस्तथेरितः। नित्याभावश्च तेषां वै स्वरूपं मम कथ्यताम्॥ ३९ ॥

श्रीपराशरः—

सर्गस्थितिविनाशांश्च भगवान्मधुसूदनः। तैस्तै रूपैरचिन्त्यात्मा करोत्यव्याहतो विभुः॥ ४० ॥
नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज। नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः॥ ४१ ॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र यच्छेते जगतीपतिः। प्रयाति प्राकृतश्चैव ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयम्॥ ४२ ॥
ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि। नित्यस्सदैव भूतानां यो विनाशो दिवानिशम्॥ ४३ ॥
प्रसूतिः प्रकृतेर्या तु सा सृष्टिः प्राकृता स्मृता। दैनंदिनी तथा प्रोक्ता याऽन्तरप्रलयादनु॥ ४४ ॥
भूतान्यनुदिनं यत्र जायन्ते मुनिसत्तम। नित्यसर्गो हि स प्रोक्तः पुराणार्थविचक्षणैः॥ ४५ ॥
एवं सर्वशरीरेषु भगवान्भूतभावनः। संस्थितः कुरुते विष्णुरुत्पत्तिस्थितिसंयमान्॥ ४६ ॥
सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तयः सर्वदेहिषु। वैष्णव्यः परिवर्तन्ते मैत्रेयाहर्निशं समाः॥ ४७ ॥
गुणत्रयमयं ह्येतद्ब्रह्मन् शक्तित्रयं महत्। योऽतियाति स यात्येव परं नावर्तते पुनः॥ ४८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे सप्तमोऽध्यायः॥ ७ ॥

दुःखोत्तरा इति॥ अधर्मलक्षणाः—अधर्मो वंशमूलभूतो लक्षणं येषां ते तथोक्ताः। ते—व्याध्याद्याः, ऊर्ध्वरेतसः—चरमकार्यस्य दुःखात्मकत्वात्कार्यान्तरानुत्पादकाः॥ ३५—३८॥

जीवानां सृज्यत्वादिना पारतंत्र्यान्नित्यसर्गादौ हेतुत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्परिहारबुभुत्सया तेषां स्वरूपं पृच्छति—येयमिति॥ ३९॥

विष्णुरेव सत्त्वादिशक्त्याधानद्वारा तैस्तैर्मन्वादिरूपैः स्थित्यादि करोतीति परिहरति—सर्गेति॥ तैस्तैः—मन्वादिरूपैः। मन्वादयः सत्त्वस्थाः, दक्षादयो राजसाः, व्याध्यादयस्तामसाः॥ ४०॥

अथ नित्यप्रलयस्य स्वरूपं दर्शयन् प्रसंगात्प्रलयस्य चातुर्विध्यमाह—नैमित्तिक इत्यादिना। नैमित्तिक इति। आत्यन्तिक इति। नैमित्तिकादिलयेषु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योश्च जीवस्य परमात्मनि लयेऽपि कर्मक्षयाभावात् पुनर्भवो विद्यते। आत्यन्तिके तु निश्शेषकर्माविद्यादिनाशान्न पुनर्भव इति विशेषः॥ ४१—४६॥

सृष्टीति॥ वैष्णव्यः—विष्णुसंकल्पानुवर्तिन्यः शक्तयः सत्त्वाद्याः, अहर्निशम्—सदा अविच्छेदेन। सर्वोऽपि जनो विष्णुशक्तिप्रेरितः कालभेदाद्विषयभेदाच्च सर्गादि करोति॥ ४७, ४८॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

कथितस्तामसस्सर्गो ब्रह्मणस्ते महामुने। रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥
कल्पादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः। प्रादुरासीत्प्रभोरङ्के कुमारो नीललोहितः ॥ २ ॥
रुरोद सुस्वरं सोऽथ प्राद्रवद्द्विजसत्तम। किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं प्रत्युवाच ह ॥ ३ ॥
नाम देहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिः। रुद्रस्त्वं देव नाम्नाऽसि मारोदीर्धैर्यमावह।
एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तकृत्वो रुरोद वै ॥ ४ ॥
ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि वै प्रभुः। स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः पुत्रांश्च स प्रभुः ॥ ५ ॥
भवं शर्वमथेशानं तथा पशुपतिं द्विज। भीममुग्रं महादेवमुवाच स पितामहः ॥ ६ ॥
चक्रे नामान्यथैतानि स्थानान्येषां चकार सः। सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च।
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥ ७ ॥
सुवर्चला तथैवोषा सुकेशी चापरा शिवा। स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥
सूर्यादीनां द्विजश्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नामभिः सह। पत्न्यस्स्मृता महाभाग तदपत्यानि मे शृणु ॥ ९ ॥
एषां सूतिप्रसूतिभ्यामिदमापूरितं जगत् ॥ १० ॥
शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः। स्कन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चानुक्रमात्सुताः ॥ ११ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

नित्यप्रलयहेतोरधर्मादेस्तामसस्य प्रसङ्गाद्भृगुसर्गमतिक्रम्य पूर्वोक्तकौमारसर्गान्तर्गतं तामसं रुद्रसर्गं प्रपञ्चयितुं प्रस्तौति कथित इति ॥ १—३ ॥

नामेति ॥ रोदनद्रवणाभ्यां रुद्रनामनिरुक्तिः। * रोदनाद्द्रवणाच्चैव रुद्रनाम्नाऽभिविश्रुतः * इति वायूक्तेः ॥ ४ ॥

तत इति ॥ नामानि—रुद्रभवादीनि, पत्नीः—सुवर्चलादिकाः ॥ ५, ६ ॥

चक्रे नामानीति ॥ अत्र वह्निर्वायुरिति पाठक्रमो न विवक्षितः, अग्नेर्दैवतापत्नीपुत्राणां पशुपतिस्वाहास्कन्दानां पंचमस्थाने वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ७, ८ ॥

सूर्यादीनामिति ॥ सूर्यादीनां—रुद्रमूर्तीनाम् ॥ ९ ॥

एषामिति ॥ सूतिप्रसूतिभ्याम्—सूतिः—पुत्रादिः, प्रसूतिः—पौत्रादिः ॥ १०, ११ ॥

एवंप्रकारो रुद्रोऽसौ सतीं भार्यामनिन्दिताम्। उपयेमे दुहितरं दक्षस्यैव प्रजापतेः ॥ १२॥
दक्षकोपाच्च तत्याज सा सती स्वकलेवरम्। हिमवद्दुहिता साऽभून्मेनायां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥
उपयेमे पुनश्चोमामनन्यां भगवान्हरः ॥ १४ ॥
देवौ धातृविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत। श्रियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥ १५ ॥

मैत्रेयः—

क्षीराब्धौ श्रीस्समुत्पन्ना श्रूयतेऽमृतमन्थने। भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्नेत्येतदाह कथं भवान्॥ १६॥

श्रीपराशरः—

नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोश्श्रीरनपायिनी। यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
अर्थो विष्णुरियं वाणी नीतिरेषा नयो हरिः। बोधो विष्णुरियं बुद्धिर्धर्मोऽसौ सत्क्रिया त्वियम्॥१८॥
स्रष्टा विष्णुरियं सृष्टिः श्रीर्भूमिर्भूधरो हरिः। सन्तोषो भगवाँल्लक्ष्मीस्तुष्टिर्मैत्रेय शाश्वती ॥ १९ ॥
इच्छा श्रीर्भगवान्कामो यज्ञोऽसौ दक्षिणा त्वियम्। आज्याहुतिरसौ देवी पुरोडाशो जनार्दनः ॥२०॥
पत्नीशाला मुने लक्ष्मीः प्राग्वंशो मधुसूदनः। चितिर्लक्ष्मीर्हरिर्यूप इध्मा श्रीर्भगवान्कुशः ॥ २१ ॥
सामस्वरूपी भगवानुद्गीतिः कमलालया। स्वाहा लक्ष्मीर्जगन्नाथो वासुदेवो हुताशनः ॥ २२ ॥
शंकरो भगवाञ्छौरिर्गौरी लक्ष्मीर्द्विजोत्तम। मैत्रेय केशवः सूर्यस्तत्प्रभा कमलालया ॥ २३ ॥
विष्णुः पितृगणः पद्मा स्वधा शाश्वतपुष्टिदा। द्यौः श्रीः सर्वात्मको विष्णुरवकाशोतिविस्तरः॥ २४॥

एवमिति ॥ सतीं–सतीनाम्नीम् ॥ १२—१५ ॥

मैत्रेयश्चोदयति–क्षीराब्धाविति ॥ १६ ॥

परिहरति–नित्येति ॥ विष्णोः–जगत्पितुर्विष्णोरनपायिन्येषा जगन्मातृत्वेन तद्वन्नित्या। तस्याश्च विष्णोरिवाविर्भावतिरोभावौ स्तः। सा पूर्वं भृगोः सुतात्वेनाविर्भूता, पश्चादिन्द्रस्य दुर्वाससश्शापात्तिरोभूत्वाऽमृतमथने प्रादुर्भूता। अतो न विरोधः। यथेति। सर्वगतो विष्णुः यथा–यत्स्वभावः, इयमपि तथा–तत्स्वभावेति, विष्णोः सर्वगतत्वसत्यज्ञानादिस्वरूपकल्याणगुणादीनामतिदेशः। अथवा भगवान्विभुत्वेन सर्वगतः; अस्यास्तच्छक्तिवशादणुत्वेऽपि तत्रतत्र संधानात्सर्वसगत्वमुक्तम्। इयं च सर्वगता ॥ १७ ॥

तयोः सर्वात्मकत्वमनपायित्वं चोपपादयति–अर्थ इति ॥ अर्थः–शब्दवाच्यः; नीतिः–न्यायशास्त्रम्। नयो–न्यायः। बुद्धिः–अध्यवसायात्मकमन्तःकरणम्, तत्कार्यो निश्चयो बोधः। सत्क्रिया–यागादिः। धर्मः–तदुत्पाद्यमदृष्टम् ॥ १८ ॥

स्रष्टेति ॥ अलंबुद्धिस्तुष्टिः। तदभिव्यक्तं सुखं सन्तोषः; शाश्वतीति लक्ष्म्या विशेषणम् ॥ १९ ॥

इच्छेति ॥ इच्छा–अपेक्षा; तज्जन्योऽभिनिवेशः कामः ॥ २० ॥

पत्नीशालेति ॥ इध्मा–समित्। आर्षत्वात् टाप् ॥ २१ ॥

सामस्वरूपीति ॥ सगानो मंत्रः साम, तद्गानविशेष उद्गीतिः ॥ २२—२४ ॥

शशांकश्श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तथैवानपायिनी । धृतिर्लक्ष्मीर्जगच्चेष्टा वायुस्सर्वत्रगो हरिः ॥ २५ ॥
जलधिर्द्विज गोविंदस्तद्वेला श्रीर्महामुने । लक्ष्मीस्वरूपमिंद्राणी देवेन्द्रो मधुसूदनः ॥ २६ ॥
यमश्चक्रधरस्साक्षाद्धूमोर्णा कमलालया । ऋद्धिः श्रीः श्रीधरो देवः स्वयमेव धनेश्वरः ॥ २७ ॥
गौरी लक्ष्मी र्महाभाग केशवो वरुणः स्वयम् । श्रीर्देवसेना विप्रेन्द्र देवसेनापतिर्हरिः ॥ २८ ॥
अवष्टम्भो गदापाणिः शक्तिर्लक्ष्मीर्द्विजोत्तम । काष्ठा लक्ष्मीर्निमेषोऽसौ मुहूर्तोऽसौ कला त्वियम् ॥ २९ ॥
ज्योत्स्ना लक्ष्मीः प्रदीपोऽसौ सर्वस्सर्वेश्वरो हरिः । लताभूता जगन्माता श्रीर्विष्णुर्द्रुमसंज्ञितः ॥ ३० ॥
विभावरी श्रीर्देवोऽसौ देवश्चक्रगदाधरः । वरप्रदो वरो विष्णुर्वधूः पद्मवनालया ॥ ३१ ॥
नदस्वरूपी भगवाञ्छ्रीर्नदीरूपसंस्थिता । ध्वजश्च पुण्डरीकाक्षः पताका कमलालया ॥ ३२ ॥
तृष्णा लक्ष्मीर्जगन्नाथो लोभो नारायणः परः । रती रागश्च मैत्रेय लक्ष्मीर्गोविंद एव च ॥ ३३ ॥
किं चात्र बहुनोक्तेन संक्षेपेणेदमुच्यते ॥ ३४ ॥
देवतिर्यङ्मनु(ष्येषु)ष्यादौ पुन्नामा भगवान्हरिः । स्त्रीनाम्नी श्रीश्च विज्ञेया नानयोर्विद्यते परम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—
इदं च शृणु मैत्रेय यत्पृष्टोऽहमिह त्वया । श्रीसंबन्धं मयाऽप्येतच्छ्रुतमासीन्मरीचितः ॥ १ ॥

शशाङ्क इति ॥ वायुः—जगत्प्राणः, धृतिः—धारणं, जगच्चेष्टा च प्रवहादिप्राणादिरूपवायुकृत्यम् ॥ २५, २६ ॥

यम इति ॥ यमस्य पत्नी धूमोर्णा । ऋद्धिः कुबेरस्य ॥ २७ ॥

गौरीति ॥ गौरी—वरुणस्य पत्नी । देवसेना—स्कन्दभार्या ॥ २८ ॥

अवष्टम्भ इति ॥ अवष्टंभः—आधारो बलं वा ॥ २९ ॥ ज्योत्स्नेति ॥ ज्योत्स्ना—प्रभा ॥ ३०—३२ ॥

तृष्णेति ॥ देयस्यादित्सा निषिद्धलिप्सा च लोभः । लब्धेऽपर्याप्तधीस्तृष्णा । रतिः—प्रियसंगमजा तत्कालप्रीतिः; तत्प्रकर्षो रागः ॥ ३३, ३४ ॥

देवेति ॥ अनयोः—आभ्यां परम्-अन्यत् । सर्वस्योभयात्मकत्वेऽपि तत्रतत्राभिमुख्यातिशयविशेषात् अर्थवाण्यादीनां तदात्मकत्वमुक्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

इदमिति ॥ मरीचिः-काश्यपपिता ॥ १ ॥

दुर्वासाश्शंकरस्यांशश्चचार पृथिवीमिमाम् । स ददर्श स्रजं दिव्यामृषिर्विद्याधरीकरे ॥ २ ॥
संतानकानामखिलं यस्या गंधेन वासितम् । अतिसेव्यमभूद्ब्रह्मन् तद्वनं वनचारिणाम् ॥ ३ ॥
उन्मत्तव्रतधृग्विप्रस्तां दृष्ट्वा शोभनां स्रजम् । तां ययाचे वरारोहां विद्याधरवधूं ततः ॥ ४ ॥
याचिता तेन तन्वङ्गी मालां विद्याधराङ्गना । ददौ तस्मै विशालाक्षी सादरं प्रणिपत्य तम् ॥ ५ ॥
तामादायात्मनो मूर्ध्नि स्रजमुन्मत्तरूपधृक् । कृत्वा स विप्रो मैत्रेय परिबभ्राम मेदिनीम् ॥ ६ ॥
स ददर्श समायान्तमुन्मत्तैरावते स्थितम् । त्रैलोक्याधिपतिं देवं सह देवैश्शचीपतिम् ॥ ७ ॥
तामात्मनः स शिरसः स्रजमुन्मत्तषट्पदाम् । आदायामरराजाय चिक्षेपोन्मत्तवन्मुनिः ॥ ८ ॥
गृहीत्वाऽमरराजेन स्रगैरावतमूर्द्धनि । न्यस्ता रराज कैलासशिखरे जाह्नवी यथा ॥ ९ ॥

मदान्धकारिताक्षोऽसौ (गन्धाकृष्टेन) गन्धोत्कृष्टेन वारणः ।
करेणाघ्राय चिक्षेप तां स्रजं धरणीतले ॥ १० ॥

ततश्चुक्रोध भगवान्दुर्वासा मुनिसत्तमः । मैत्रेय देवराजानं क्रुद्धश्चैतदुवाच ह ॥ ११ ॥

दुर्वासा उवाच—

ऐश्वर्यमददुष्टात्मन्नतिस्तब्धोऽसि वासव । श्रिया धाम स्रजं यस्त्वं मद्दत्तां नाभिनन्दसि ॥१२॥
प्रसाद इति नोक्तं ते प्रणिपातपुरस्सरम् । हर्षोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता ॥ १३ ॥
मया दत्तामिमां मालां यस्मान्न बहु मन्यसे । त्रैलोक्यश्रीरतो मूढ विनाशमुपयास्यति ॥१४॥
मां मन्यतेऽन्यैस्सदृशं नूनं शक्र भवान् द्विजैः । अतोऽवमानमस्मासु मानिना भवता कृतम् ॥ १५ ॥
मद्दत्ता भवता यस्मात्क्षिप्ता माला महीतले । तस्मात्प्रनष्टलक्ष्मीकं त्रैलोक्यं ते भविष्यति ॥ १६ ॥
यस्य संजातकोपस्य भयमेति चराचरम् । तं त्वं मामतिगर्वेण देवराजावमन्यसे ॥ १७ ॥

श्रीपराशरः—

महेन्द्रो वारणस्कंधादवतीर्य त्वरान्वितः । प्रसादयामास तदा दुर्वाससमकल्मषम् ॥ १८ ॥
प्रसाद्यमानस्स तदा प्रणिपातपुरस्सरम् । प्रत्युवाच सहस्राक्षं दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ १९ ॥

दुर्वासा इति ॥ शंकरस्यांश इति वक्ष्यमाणाक्षान्त्यादेर्हेतुनिर्देशः ॥ २, ३ ॥

उन्मत्तेति ॥ उन्मत्तव्रतधृक् । योगिनो हि जडोन्मत्तपिशाचवद्वर्त्तन्ते । अथवा सनत्कुमारशापादुन्मत्तव्रतधृक् ॥ ४—९ ॥

मदान्धेति ॥ गन्धाकृष्टेनेति पाठान्तरम् । करिणां करस्य गंधाकृष्टत्वं तस्यैव नासात्वात् ॥१०, ११॥

ऐश्वर्येति ॥ स्तब्धः—अविनयोद्धतः । अत्र हेतुः श्रियेति । श्रियो धामेति वा पाठः ॥ १२ ॥

प्रसाद इति ॥ ते-त्वया ॥ १३—१५ ॥

मद्दत्तेति ॥ प्रनष्टलक्ष्मीकं-तिरोहितलक्ष्मीकम् । अत्र प्रनष्टशब्दस्य तिरोहितत्वमर्थः ॥ १६, १७ ॥

महेन्द्र इति ॥ अकल्मषं—सापराधशापे दोषाभावात् ॥ १८, १९ ॥

दुर्वासा उवाच—

नाहं कृपालुहृदयो न च मां भजते क्षमा। अन्ये ते मुनयश्शक्र दुर्वाससमवेहि माम्॥ २०॥
गौतमादिभिरन्यैस्त्वं गर्वमारोपितो मुधा। अक्षान्तिसारसर्वस्वं दुर्वाससमवेहि माम्॥ २१॥
वसिष्ठाद्यैर्दयासारैः स्तोत्रं कुर्वद्भिरुच्चकैः। गर्वं गतोऽसि येनैवं मामप्यद्यावमन्यसे॥ २२॥
ज्वलज्जटाकलापस्य भ्रुकुटीकुटिलं मुखम्। निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्॥ २३॥
नाहं क्षमिष्ये बहुना किमुक्तेन शतक्रतो। विडंबनामिमां भूयः करोष्यनुनयात्मिकाम्॥ २४॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो देवराजोऽपि तं पुनः॥ आरुह्यैरावतं नागं प्रययावमरावतीम्॥ २५॥
ततः प्रभृति निश्श्रीकं सशक्रं भुवनत्रयम्। मैत्रेयासीदपध्वस्तं संक्षीणौषधिवीरुधम्॥ २६॥
न यज्ञास्संप्रवर्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः। न च दानादिधर्मेषु मनश्चक्रे तदा जनः॥ २७॥
निस्सत्त्वास्सकला लोका लोभाद्युपहतेन्द्रियाः। स्वल्पेऽपि हि बभूवुस्ते साभिलाषा द्विजोत्तम॥२८॥

यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मीः सत्त्वं भूत्यनुसारि च।
निश्श्रीकाणां कुतः सत्त्वं विना तेन गुणाः कुतः॥ २९॥

बलशौर्याद्यभावश्च पुरुषाणां गुणैर्विना। लंघनीयः समस्तस्य बलशौर्यविवर्जितः॥ ३०॥
भवत्यपध्वस्तमतिर्लंघितः प्रथितः पुमान्। एवमत्यन्तनिश्श्रीके त्रैलोक्ये सत्त्ववर्जिते॥ ३१॥

देवान् प्रति बलोद्योगं चक्रुर्दैतेयदानवाः॥ ३२॥

लोभाभिभूता निश्श्रीका दैत्याः सत्त्वविवर्जिताः। श्रिया विहीनैर्निस्सत्त्वैर्देवैश्चक्रुस्ततो रणम्॥ ३३॥
विजितास्त्रिदशा दैत्यैरिन्द्राद्याश्शरणं ययुः। पितामहं महाभागं हुताशनपुरोगमाः॥ ३४॥
यथावत्कथितो देवैर्ब्रह्मा प्राह ततः सुरान्। परावरेशं शरणं व्रजध्वमसुरार्दनम्॥ ३५॥

नाहमिति॥ अन्ये ते मुनयः, ये क्षमावन्तः॥ २०॥

गौतमादिभिरिति॥ गौतमो हि अहल्याधर्षकं त्वां सर्वाङ्गभगो भवेति शप्त्वा पुनस्त्वत्प्रसादितः सर्वाङ्गनेत्रं चक्रे। अक्षान्तिसारसर्वस्वम्—नैवं कारुणिकोऽहमिति भावः॥ २१—२३॥

नाहमिति॥ विडम्बना-अवमानः॥ २४, २५॥

तत इति॥ निश्श्रीकत्वं-भोग्यवस्त्वभाव एव। एवम् औषध्यादिभोग्याभावं तत्साधनयज्ञसत्वाद्यभावं चाह—संक्षीणेत्यादिना॥ २६—२८॥

यत इति॥ सत्त्वं-धैर्यम्, सत्त्वगुणो वा। भूतिर्लक्ष्मीः। सत्त्वभूयोरितरेतरहेतुत्वम्। गुणाः—सत्यशौचशीलाद्याः॥ २९, ३०॥

भवतीति॥ प्रथितः—प्रसिद्धः पुमान् लंघितः-अवज्ञातः पुमान् अपध्वस्तमतिर्भवति॥ ३१—३३॥

विजिता इति॥ निश्श्रीकत्वादिदोषसाम्येऽपि गुणित्वप्रकृतित्रभुना देवा निर्गुणत्वप्रकृतिस्थितैर्दैत्यैर्निर्जिताः॥ ३४, ३५॥

उत्पत्तिस्थितिनाशानामहेतुं हेतुमीश्वरम् । प्रजापतिपतिं विष्णुमनन्तमपराजितम् ॥ ३६ ॥
प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोः । प्रणतार्तिहरं विष्णुं स वः श्रेयो विधास्यति ॥ ३७ ॥

श्रीपराशरः—

एवमुक्त्वा सुरान्सर्वान् ब्रह्मा लोकपितामहः । क्षीरोदस्योत्तरं तीरं तैरेव सहितो ययौ ॥ ३८ ॥
स गत्वा त्रिदशैस्सर्वैः समवेतः पितामहः । तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः परावरपतिं हरिम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच—

नमामि सर्वं सर्वेशमनन्तमजमव्ययम् । लोकधाम धराधारमप्रकाशमभेदिनम् ॥ ४० ॥
नारायणमणीयांसमशेषाणामणीयसाम् । समस्तानां गरिष्ठं च भूरादीनां गरीयसाम् ॥ ४१ ॥
यत्र सर्वं यतस्सर्वमुत्पन्नं मत्पुरस्सरम् । सर्वभूतश्च यो देवः पराणामपि यः परः ॥ ४२ ॥
परः परस्मात्पुरुषात्परमात्मस्वरूपधृक् । योगिभिश्चिन्त्यते योऽसौ मुक्तिहेतोर्मुमुक्षुभिः ॥ ४३ ॥
सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । स शुद्धस्सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥ ४४ ॥
कलाकाष्ठामुहूर्तादिकालसूत्रस्य गोचरे । यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य प्रसीदतु स नो हरिः ॥ ४५ ॥
प्रोच्यते परमेशोऽजो यश्शुद्धोऽप्युपचारतः । प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यस्सर्वदेहिनाम् ॥ ४६ ॥
यः कारणं च कार्यं च कारणस्यापि कारणम् । कार्यस्यापि च यः कार्यं प्रसीदतु स नो हरिः ॥ ४७ ॥
कार्यकार्यस्य यत्कार्यं तत्कार्यस्यापि यः स्वयम् । तत्कार्यकार्यभूतो यस्ततश्च प्रणतास्म तम् ॥ ४८ ॥

उत्पत्तीति ॥ अहेतुं—स्वयं हेतुरहितम् * न चास्य कश्चिज्जनिता * इत्यादिश्रुतेः । हेतुं सर्वस्योत्पत्त्यादेः ॥ ३६ ॥

प्रधानेति ॥ अजयोरपि कार्यत्वं विकार्यत्वात् स्वरूपस्वभावान्यथाभावेन च ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ उत्तरं तीरम्-उत्तरं कूलं शाकद्वीपाश्रितम् ॥ ३८, ३९ ॥

नमामीति ॥ अव्ययम्-अपक्षयादिविकाररहितम् । अभेदिनं-भेदानर्हम् ॥ ४० ॥

नारायणमिति ॥ अणीयसाम्-आत्मनाम् ॥ ४१, ४२ ॥ पर इति ॥ परस्मात्-मुक्तात् ॥ ४३ ॥

सत्त्वादय इति । अतः सर्वभूतेभ्यः शुद्धः ॥ ४४ ॥

कलेति ॥ शक्तिः—लक्ष्मीः । विग्रहपरिजनपरिच्छदादिर्विभूतिः । * कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः * इत्यादेः ॥ ४५ ॥

प्रोच्यत इति ॥ उपचारतः । शुद्धः—मुक्तः, पूर्वमविद्यान्तर्गतत्वेन शुद्धत्वभावात् यः शुद्धोऽप्युपचारत इत्यन्वयः । अत्र हेतुः आत्मा यस्सर्वदेहिनामिति ॥ ४६ ॥

य इति ॥ कारणमिति ॥ कारणं-प्रकृतिः महतः कारणत्वात्, कार्यं-महान् । कारणस्य—प्रकृतेरपि कारणं ब्रह्म । कार्यस्य-महतः कार्यमहंकारः ॥ ४७ ॥

कार्यकार्यस्येति ॥ कार्यकार्यस्य-कार्यभूतमहत्कार्यस्य अहंकारस्य कार्यं तन्मात्रापञ्चकं, तस्यापि कार्यं भूतपञ्चकं, तत्कार्यस्याण्डस्य कार्यं चतुर्मुखः, ततश्च कार्यमित्यनुषङ्गः; तत्कार्यं जगत्; तत्सर्वं यः स्वयमेव, तं प्रणतास्मेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

कारणं कारणस्यापि तस्य कारणकारणम् । तत्कारणानां हेतुं तं प्रणताःस्म सुरेश्वरम् ॥ ४९ ॥
भोक्तारं भोज्यभूतं च स्रष्टारं सृज्यमेव च । कार्यकर्तृस्वरूपं तं प्रणताःस्म परं पदम् ॥ ५० ॥
विशुद्धबोधवन्नित्यमजमक्षयमव्ययम् । अव्यक्तमविकारं यत्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५१ ॥
न स्थूलं न च सूक्ष्मं यन्न विशेषणगोचरम् । तत्पदं परमं विष्णोः प्रणमाम सदाऽमलम् ॥ ५२ ॥
यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता । परब्रह्मस्वरूपस्य प्रणमामस्तमव्ययम् ॥ ५३ ॥
यद्योगिनः सदोद्युक्ताः पुण्यपापक्षयेऽक्षयम् । पश्यन्ति प्रणवे चिन्त्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५४ ॥
यन्न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५५ ॥
शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः । भवन्त्यभूतपूर्वस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५६ ॥
सर्वेश सर्वभूतात्मन्सर्व सर्वाश्रयाच्युत । प्रसीद विष्णो भक्तानां व्रज नो दृष्टिगोचरम् ॥ ५७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मणस्त्रिदशास्ततः । प्रणम्योचुः प्रसीदेति व्रज नो दृष्टिगोचरम् ॥ ५८ ॥
यन्नायं भगवान् ब्रह्मा जानाति परमं पदम् । तन्नताःस्म जगद्धाम तव सर्वगताच्युत ॥ ५९ ॥
इत्यन्ते वचसस्तेषां देवानां ब्रह्मणस्तथा । ऊचुर्देवर्षयस्सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ६० ॥

देवर्षय ऊचुः—

आद्यो यज्ञपुमानीड्यः पूर्वेषां यश्च पूर्वजः । तं नताःस्म जगत्स्रष्टुः स्रष्टारमविशेषणम् ॥ ६१ ॥
भगवन्भूतभव्येश यज्ञमूर्तिधराव्यय । प्रसीद प्रणतानां त्वं सर्वेषां देहि दर्शनम् ॥ ६२ ॥
एष ब्रह्मा सहास्माभिः सह रुद्रैस्त्रिलोचनः । सर्वादित्यैः समं पूषा पावकोऽयं सहाग्निभिः ॥ ६३ ॥
अश्विनौ वसवश्चेमे सर्वे चैते मरुद्गणाः । साध्या विश्वे तथा देवा देवेन्द्रश्चायमीश्वरः ॥ ६४ ॥
प्रणामप्रवणा नाथ दैत्यसैन्यैः पराजिताः । शरणं त्वामनुप्राप्ताः समस्ता देवतागणाः ॥ ६५ ॥

श्रीपराशरः—

एवं संस्तूयमानस्तु भगवान् शंखचक्रधृक् । जगाम दर्शनं तेषां मैत्रेय परमेश्वरः ॥ ६६ ॥

कारणमिति ॥ कारणस्य-जगत्कारणस्य चतुर्मुखस्य, कारणमण्डं, तस्य कारणं भूतपंचकं, तत्कारणं तन्मात्रापञ्चकं, तत्कारणानाम्-अहंकारमहत्प्रकृतीनां हेतुं-कारणम् । कारणावस्थं कार्यावस्थं च सर्वं (स्व) त्वमेवे त्यर्थः ॥ ४९ ॥

भोक्तारमिति ॥ भोज्यं-भोग्यं शब्दादि, सृज्यं-घटादि, कार्यं-यागादि गत्यादि च । परं पदं-परमं प्राप्यस्थानम् ॥ ५०—५२ ॥

यस्येति ॥ अयुतांशो यः, तस्यायुतांशो यः, तस्यांशे स्थिता मेरोरिवाणुः ; पादोऽस्येत्यादिः विश्वशक्तिः जगन्मयी ॥ ५३ ॥ यदिति ॥ अक्षयमिति पदच्छेदः ॥ ५४, ५५ ॥ [५६—६६ ॥

अभूतपूर्वस्य-न भूतं पूर्वं यस्मात् तस्य ; स हि सर्वस्मात्पूर्वः । भूतपूर्वस्येति पाठे भूतानां पूर्वं इति ॥

तं दृष्ट्वा ते तदा देवाः शंखचक्रगदाधरम् । अपूर्वरूपसंस्थानं तेजसां राशिमूर्जितम् ॥ ६७ ॥
प्रणम्य प्रणताः पूर्वं संतोषस्तिमितेक्षणाः । तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं पितामहपुरोगमाः ॥ ६८ ॥

देवा ऊचुः—

नमोनमो विशेषस्त्वं त्वं ब्रह्मा त्वं पिनाकधृक् । इंद्रस्त्वमग्निः पवनो वरुणस्सविता यमः ॥ ६९ ॥
वसवो मरुतस्साध्या विश्वेदेवगणा भवान् । योऽयं तवाग्रतो देव समस्तो देवतागणः ।
स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतस्सर्वगतो भवान् ॥ ७० ॥
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः प्रजापतिः । विद्या वेद्यं च सर्वात्मंस्त्वन्मयं चाखिलं जगत् ॥ ७१ ॥
त्वामार्ताश्शरणं विष्णो प्रयाता दैत्यनिर्जिताः । वयं प्रसीद सर्वात्मंस्तेजसाऽऽप्याययस्व नः ॥ ७२ ॥
तावदार्तिस्तथा वांछा तावन्मोहस्तथाऽसुखम् । यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ॥ ७३ ॥
त्वं प्रसादं प्रसन्नात्मन् प्रपन्नानां कुरुष्व नः । तेजसां नाथ सर्वेषां स्वशक्त्याऽऽप्यायनं कुरु ॥ ७४ ॥

श्रीपराशरः—

एवं संस्तूयमानस्तु प्रणतैरमरैर्हरिः । प्रसन्नदृष्टिर्भगवानिदमाह स विश्वकृत् ॥ ७५ ॥
तेजसो भवतां देवाः करिष्याम्युपबृंहणम् । वदाम्यहं यत्क्रियतां भवद्भिस्तदिदं सुराः ॥ ७६ ॥
आनीय सहिता दैत्यैः क्षीराब्धौ सकलौषधीः । मंथानं मन्दरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ॥७७॥
मथ्यतामममृतं देवाः सहाये मय्यवस्थिते ॥ ७८ ॥
सामपूर्वं च दैतेयास्तत्र सामान्यकर्मणि । सामान्यफलभोक्तारो यूयं वाच्या भविष्यथ ॥ ७९ ॥
मथ्यमाने च तत्राब्धौ यत्समुत्पत्स्यतेऽमृतम् । तत्पानाद्बलिनो यूयममराश्च भविष्यथ ॥ ८० ॥
तथा चाहं करिष्यामि ते यथा त्रिदशद्विषः । न प्राप्स्यन्त्यमृतं देवाः केवलं क्लेशभागिनः ॥ ८१ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्ता देवदेवेन सर्वे एव ततस्सुराः । सन्धानमसुरैः कृत्वा यत्नवन्तोऽमृतेऽभवन् ॥ ८२ ॥
नानौषधीः समानीय देवदैतेयदानवाः । क्षिप्त्वा क्षीराब्धिपयसि शरदभ्रामलत्विषि ॥ ८३ ॥
मंथानं मंदरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् । ततो मथितुमारब्धा मैत्रेय तरसाऽमृतम् ॥ ८४ ॥
विबुधास्सहितास्सर्वे यतः पुच्छं ततः कृताः । कृष्णेन वासुकेर्दैत्याः पूर्वकाये निवेशिताः ॥ ८५ ॥

तमिति ॥ अपूर्वरूपसंस्थानं—समस्तलोकविलक्षणवर्णाङ्गसन्निवेशम् ॥ ६७ ॥

प्रणम्येति ॥ प्रणम्य प्रणताः—पूर्वं प्रणता अपि भक्त्या पुनः प्रणम्य ॥ ६८ ॥

नमोनम इति ॥ अविशेषः—सर्वसमः ॥ ६९—७६ ॥

आनीयेति ॥ ओषधीनां विचित्रशक्तिकत्वाद्विचित्रवस्तूत्पत्त्यर्थमानयनम् ॥ ७७ ॥

मथ्यतामिति ॥ अमृतं मथ्यतां—मथनेनामृतमुत्पाद्यताम् ॥ ७८—८५ ॥

ते तस्य मुखनिश्वासवह्निनाऽपहतत्विषः। निस्तेजसोऽसुरास्सर्वे बभूवुरमितौजसः ॥ ८६ ॥
तेनैव मुखनिश्वासवायुनास्तबलाहकैः। पुच्छप्रदेशे वर्षद्भिस्तथा चाप्यायिताः सुराः ॥ ८७ ॥
क्षीरोदमध्ये भगवान्कूर्मरूपी स्वयं हरिः। म(न्दरा)न्थनाद्रेरधिष्ठानं भ्रमतोऽभून्महामुने ॥ ८८ ॥
रूपेणान्येन देवानां मध्ये चक्रगदाधरः। चकर्ष नागराजानं दैत्यमध्येऽपरेण च ॥ ८९ ॥
उपर्याक्रान्तवाञ्शैलं बृहद्रूपेण केशवः। तथाऽपरेण मैत्रेय यन्न दृष्टं सुरासुरैः ॥ ९० ॥
तेजसा नागराजानं तथाऽऽप्यायितवान्हरिः। अन्येन तेजसा देवानुपबृंहितवान्प्रभुः ॥ ९१ ॥
मथ्यमाने ततस्तस्मिन्क्षीराब्धौ देवदानवैः। हविर्धामाऽभवत्पूर्वं सुरभिस्सुरपूजिता ॥ ९२ ॥
जग्मुर्मुदं तदा देवा दानवाश्च महामुने। व्याक्षिप्तचेतसश्चैव बभूवुस्स्तिमितेक्षणाः ॥ ९३ ॥
किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिंतयतां ततः। बभूव वारुणी देवी मदाघूर्णितलोचना ॥ ९४ ॥
कृतावर्ताचतस्तस्मात्क्षीरोदाद्वासयञ्जगत्। गन्धेन पारिजातोभूद्देवस्त्रीनन्दनस्तरुः ॥ ९५ ॥
रूपौदार्यगुणोपेतस्तथा चाप्सरसां गणः। क्षीरोदधेः समुत्पन्नो मैत्रेय परमाद्भुतः ॥ ९६ ॥
ततः शीतांशुरभवज्जगृहे तं महेश्वरः। जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदाब्धि समुत्थितम् ॥ ९७ ॥
ततो धन्वन्तरिर्देवः श्वेताम्बरधरस्स्वयम्। बिभ्रत्कमंडलुं पूर्णममृतस्य समुत्थितः ॥ ९८ ॥
ततस्स्वस्थमनस्कास्ते सर्वे दैतेयदानवाः। बभूवुर्मुदिताः सद्यो (सर्वे) मैत्रेय मुनिभिस्सह ॥ ९९ ॥
ततः स्फुरत्कान्तिमती विकासिकमले स्थिता। श्रीर्देवी पयसस्तस्मादुद्भूता धृतपङ्कजा ॥ १०० ॥
तां तुष्टुवुर्मुदा युक्ताः श्रीसूक्तेन महर्षयः ॥ १०१ ॥
विश्वावसुमुखास्तस्या गन्धर्वाः पुरतो जगुः। घृताचीप्रमुखास्तत्र ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ १०२ ॥
गंगाद्यास्सरितस्तोयैः स्नानार्थमुपतस्थिरे। दिग्गजा हेमपात्रस्थमादाय विमलं जलम्।
स्नापयांचक्रिरे देवीं सर्वलोकमहेश्वरीम् ॥ १०३ ॥
क्षीरोदो रूपधृक्तस्यै मालामम्लानपङ्कजाम्। ददौ विभूषणान्यङ्गे विश्वकर्मा चकार ह ॥ १०४ ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता। पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षस्स्थलं हरेः ॥ १०५ ॥

त इति ॥ अमितौजसस्तस्येत्यन्वयः ॥ ८६ ॥

तेनैवेति ॥ वह्निनाऽस्तं बलाहकैरिति पाठे, पुच्छे वह्निना अस्तं—संक्षीणमित्यर्थः। बलाहकैः-भगवता सृष्टैः ॥ ८७—९१ ॥ मथ्यमान इति ॥ हविर्द्धाम-हविष आश्रयः ॥ ९२—९६ ॥

तत इति ॥ आदौ भगवन्मनसो जातस्य चंद्रस्य द्वौ देहौ। तत्रैकोऽब्धिजः शिवशिरोभूषणम्; अन्यस्त्वत्रिनेत्रजो लोकयात्रानियुक्तः। नागाश्चेति चशब्दान्महेश्वरोऽपि विषं जग्राह ॥ ९७ ॥

तत इति ॥ अमृतस्य पूर्णमिति तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ९८, ९९ ॥